

B. LÉRÁNT ÁRPÁD

Asszonyorsok

BUDAPEST

Sorozatszerkesztő:
SIMOR ANDRÁS

© B. Léránt Árpád 2017

B. LÉRÁNT ÁRPÁD: Sopronban születtem 1944-ben. Debrecenben, a KLTE BTK-n, Budapesten a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, a Közgazdaságtudományi Egyetemen szereztem oklevelet, Pécsen, a PTE TTK Földtudományok Doktori Iskolában PhD fokozatot. Tanítottam, igazgattam gimnáziumot, dolgoztam a megyei közigazgatásban, minisztériumokban. 2001-től szabadúszóként jobbra tudományos kutatással foglalkozom. Két önálló tanulmánykötet, közel félszáz tanulmány jelzi e tevékenységet. Időnként publicisztikai írásaim, esszéim jelentek meg napilapokban, magazinokban, folyóiratokban.

Első novelláim, verseim évtizedeken át asztalfiókban pihentek, 2014-től kezdve a

Magyar Jövő, a Föveny, az Ezredvég című folyóiratokban folyamatosan, mellettük tíz antológiában olvashatók. Regényem, a „Kisvárosi boszorkányüldözés” 2015-ben, „Az utolsó pillanatban – Adalékok a M. Kir. Rákóczi Ferenc Hadapródiskola történetéhez” munkám 2016-ban jelent meg. Polgári nevem titulussal a tudományé, titulus nélkül a publicisztikáé, B. Léránt Árpád írói álnév a szépirodalomé.

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Prológus

A télnek még csak előhírnöke tört be Hévízre. A tóparton a mocsári ciprusok már régen kopaszon merednek az ég felé, a fák alját egybefüggő, puha, rozsdavörös avar fedí. A hatalmas platánok is útjukra bocsátották leveleiket, legfeljebb egy-két összeszáradt, összesodródott példány rezeg a görcsös ágakon, várja a következő fuvallatot, ami elválasztja ágától és hullásra kényszeríti. A tó vastag páradunnába takarózott. A világszerte ismert, emblematisz fűrdőépületeknek csak a sziluettje bontakozik ki. A sétány szinte kihalt, nyoma sincs a nyári, örökös mozgásban lévő, torlódó, hullámozó embertömegnek. Legfeljebb egy-két kabátjába fázósan burkolózó gyógyulni vágyót látni, ahogy jön vagy megy a főbejárat felé.

Ülünk a jó meleg hallban új ismerőseinkkel. Hamar kiderül, szegről-végről földiek vagyunk. Őseim hazánknak azon a tájékán éltek, haltak, s nyugszanak, ahol ők és felmenőik. Értem a jellegzetes tájszólást, a tájnyelvi szavakat, melyeket nagyanyám szájából hallottam sok-sok évvel ezelőtt. Látom magam előtt a völgyekkel, vízfolyásokkal szabdalt dombvidéket, erdőket, szőlőket, legelőket, megművelt és parlagon hagyott parcellákat. Gondolatban végigjárom nagyapámmal az utat – mint hat, hat és fél évtizeddel korábban – a Mártírok útjától a szőlőjében levő hajlokig, miként ő nevezte a pincéje fölé épített két helyiségből álló présházat, ahol alkalmasint éjszakai alvásra is volt lehetőség. Kódorgok unokatestvéreimmel a kaszaházi réten, a Zala partján.

Beszélgető társainkkal megtárgyaljuk a napi eseményeket, politizálunk, viccelődünk. Mikor gyökereinkre, múltunkra fordul a szó, mint a láva, tör fel egyikükből családja fájdalommal teli története. A földhöz, a családhoz ragaszkodó, elnyűhetetlen, csalódásain, fájdalmain felülemelkedni akaró zalai parasztsors.

Aztán a kíváncsiság addig-addig furdalja az oldalamat, míg társnőjét – aki egyben nászasszonya is – sikerül rávennem, meséljen önmagáról. Ugyanaz a táj, másfajta körülmények, másfajta indíttatás, másfajta tragédiák, de közel azonos küzdelmek.

Két további emberi sors ismeretében – egy falusi mesterember családjáé és egy városi középpolgáré – akaratlanul is felmerül bennem, mennyi tragédiát élt meg korosztályom, éltek meg közvetlen elődeink, mennyi fájdalmat nem beszélhettek ki magukból évtizedeken át.

Tera

Február közepe volt, 1943-at írtak. A zalai dombok között megbúvó falu a váratlan enyhülés ellenére magán viselte az előző napok sűrű hóesését. A háztetőkön a vastag hótakaró alól alig kikandikáló kéményekből rezzenéstelenül szálldogáltak az ég felé a füstcsíkok, az ereszekről lelógó jégcsapokból bizonytalanul hullott alá egy-egy vízcsepp. A mozdulatlan, életjelet nem mutató rét, a szőlők, mögöttük az erdő, mind-mind határtalan nyugalmat árasztott. Az égbolt – valószínűtlenül éles kékségével koszorúzva mindezt – mesés békességet sugallt. A természet mit sem sejtetett abból a szenvedésből, fájdalomból, amit kétezer kilométerrel keletre a magyar katonák az orosz tél hidegétől, a szovjet csapatok ellentámadásától a Donnál átéltek. A hadiesemények hírei megszépítve érkeztek, egy részük el sem jutott, vagy csak jelentős késéssel a világnak ebbe az eldugott szegletébe. A természet semmit nem mutatott, nem éreztetett abból a szorongásból, várakozásból, ami az itthon maradottak, szülők, testvérek, feleségek, gyermekek lelkét megülte, abból, ahogy minden idegszálukkal ráfeszültek valamennyi hírforrásra.

Tera héthónapos terhesen, ahogy pocakja engedte, most is tett-vett a ház körül. A tűzhely salakjával – hogy el ne csússzanak – felszórta az ólakhoz vezető utat, majd megetette az aprójószágot. A gyékényből fonott zsomporba minden igyekezete ellenére csak pár tojást tudott összeszedni a tyúkok alól, mert azoknak a gondos táplálás ellenére még nem jött meg a tojásrakó kedvük. Gyöngéden az oldalához szorítva a kosarat, mert a kincset érő tojások mellett két emberre is vigyáznia kellett, óvatosan lépkedett az égre nyíló konyha ajtaja felé. A nagynak nem nevezhető ház kamra felé eső, udvari szobáját édesanyja és annak férje lakta, a konyhából a másik irányba nyíló, utcai szobában ő lakott a négy gyerekkel. Ha férje itthon lenne, nem a harctéren, hatan lennének, kicsit szorosan ugyan, de mégis boldogan, szeretetben.

Nem is tudta, miért tette le a konyhaajtóban a kosarat. Akkor sem, később sem, sok év múlva, hiába próbálta visszapergetni az eseményeket, az ösztönös cselekedetnek nem lelte nyitját. Nem tudta, miért ment tovább a kapu irányába, miért járatta tekintetét többször jobbra is, balra is a hosszan elnyúló falu szinte egyetlen utcáján. Balról, a település első házai tájékán látta meg a lóháton közeledő postást.

– Valaki megint nagyon szomorú és boldogtalan lesz – motyogta magában. A postás ugyanis hetente háromszor, hétfőn, szerdán és pénteken járt a faluban az egylovas, bricskaszerű alkotmányra szerelt ládájával. Hozta, vitte a leveleket, csomagokat, ajánlott vételre egy-egy újságot, amiben érdemleges harctéri hírek voltak. Ha a közbeeső napok valamelyikén lóháton tűnt fel, rendszerint valamilyen hadtestparancsnokság értesítését kézbesítette egy fronton szolgáló katona haláláról. Ilyenkor minden házban ugyanarra a könyörgésre fakadtak az ott lakók:

– Uram, Istenem, add, hogy ne a mi portánk előtt álljon meg!

S hiába tudták, hogy perceken belül valakinek a gyászában kell osztozkodniuk, hiába tudták, hogy imájukkal más tragédiáját kívánják, megkönnyebbülten lélegeztek fel, ha a lovas házukat elhagyva tovább poroszkált.

Terának mindez átfutott az agyán. Már csak babonából sem követte szemével a jövevény útját. Visszafordult. Nem, ő nem várhatja a kapuban a postást, nem lehet rá semmiféle oka, nem hívhatja ki maga ellen a sorsot, hogy úgy tesz, mint aki ilyenkor vár levelet. Főként, hogy a napokban érkezett egy tábori lap Pistától, melyben arról tudósítja – a férje is ezt a szót használta –, jól van, csapata másnap tovább indul. Új

állomáshelyéről megérkezésükkor értesítést küld. Igaz, hogy azt három hete adta fel, de az nem számít.

Amikor a konyhaajtóban hagyott tojásokért lehajolt volna, akkor hallotta meg a postás jellegzetes hangjelét, amivel lovának megálljt parancsolt. Még nem észlelte a kiskapu nyikorgását, a postás köszönését sem, először furcsa hőhullám, majd hideg borzongás futott végig a testén, egy pillanatra elsötétült előtte a világ. Megtántorodott, de megkapaszkodott az ajtófélfában:

– Istenem, Uram, nem lehetek ilyen szerencsétlen. – Majd egy belső parancs azt súgta, mi több követelte: – Nem lehetsz gyenge, erősnek kell maradnod, bármi is a hír. Négy gyerek és az ötödik a szíved alatt, rájuk kell tekintettel lenni.

A levelet nem is ő, hanem a házból kirohanó édesanyja vette át, bontotta fel remegő kézzel. Ahogy átfutotta, azonnal tudta, érezte, valami vigasztalót, biztatót kell mondania a lányának, erőt kell neki adni.

– Nincs nagy baj! Csak eltűnt! – színlelte a megkönnyebbültet. Hála Istennek, nem hősi halálról szól az értesítés. Fogságba is eshetett, lemaradhatott a csapattestétől, átkeveredhetett a németek által összetereltek és újabb bevetésre szántak közé, kórházba kerülhetett a magyaroknál, németeknél vagy az oroszoknál. Az első nagy háborúból is érkeztek haza négy-öt-hat év múltán is épen, egészségesen, sokkal jobb bőrben, mint a korábbi visszatérők.

Tera két keze automatikusan tapogatta, simogatta, gyengéden nyomkodta már méreteresre nőtt terhét. A szavak értelmét csak félig fogta fel, fontosabb volt számára, hogy visszajelzést kapjon, várt gyermeke nem szenvedett-e kárt. Combjait tapogatta, nem ment-e el a magzatvize. Csak akkor nyugodott meg némiképpen, amikor két erőteljes rúgást érzett a hasában. Elgyöngülten simogatta ezt a testtájékát, s egyre az járt az eszében, amikor Pista a nyár közepén szabadságot kapott, milyen forró vágyakozással ölelték egymást. A négy gyerek születésétől, a kemény paraszti munkától megviselt asszonyi test ide vagy oda, mintha nászútjukon lettek volna. A körülmények miatt – a boldogságérzet mellett – egy kicsit röstelkedett is magában. Öreg házasságokhoz illetlennek, már-már paráznaságnak gondolta szenvedélyes szerelmeskedésüket. Túlzott szemérmessége miatt még az is kiszaladt a száján:

– Nem büntethetsz, Istenem, nem büntetheted négy gyermekünket és a még meg sem született méltatlan viselkedésünk miatt.

Csak ekkor tört ki belőle elemi erővel a zokogás.

Az értesítést követő első napokban, hetekben Tera a kínok kínját állta ki. A belső, az isteninek vélt sugallatnak megfelelően – nem lehetsz gyenge, erősnek kell maradnod – lélekben és arcvonásaiban egyaránt kemény lett, mint a szikla. Nem zokogott, nem siránkozott, érzelmeket alig-alig mutatott, belső harcának bizonyítékaként némán kikicsorduló könnyeit azonnal letörölte, lehetőleg úgy, hogy pillanatnyi gyengeségét senki ne lássa. Gépiesen tette a dolgát a ház körül, mindenki megrökönyödésére nem volt hajlandó gyászruhát öltetni, ezzel akarta önmagát, gyermekeit is védeni a siránkozó részvétnyilvánítóktól. Még fokozottabban figyelte magzata minden moccanását, gyermekeit – akiket a kemény szegényparaszti lét korlátai között eddig is ajnározott – még gyakrabban szorította magához, zárta mind a négyet karjaiba egyetlen öleléssel. Tekintete ilyenkor a távolba révedt, gondolatai valahol máshol jártak, majd – mint akit áramütés ért – összerezzenve visszazökkent a valóságba. Gyengéden végigsimogatta mind a négy csemetéje fejét, egyenként megcsókolta a fejük búbján, majd gyengéden eltolta őket magától, s indult tenni a dolgát.

Réveteg tekintete, utolsó pillanatban letörölt könnyei miatt a három nagyobbacska gyerek azonban érezte, valami nincs rendben az édesanyjuk körül. Kérdésükre mindig

talált kitérő választ, de vívódása egyetlen pillanatra sem csitult: megértik-e a gyerekek, mit jelent a ruhája keblében viselt levél üzenete, milyen és mekkora lelki sérülést okoz majd nekik. Rettegett, mi lesz, ha a hatéves fiúcskának, az ötéves iker lánykáknak valaki előkészítetlenül elmondja a bánat valódi okát, sőt árvaságukat tapintatlanul hozza tudomásukra. A kis kétéves fiúcska egyelőre kevésbé zavarta, ő az egészből még úgysem értene semmit.

– De hiszen nem is árvák! – csattant fel önmagában. Pista az írás szerint is csak eltűnt felettesei látóköréből, nem tudják, hol tartózkodik. Haza fog jönni, mert haza kell jönnie, itthon mindenki határtalan szeretettel várja – győzködte rendre önmagát olyan erővel, hogy el is hitte, szinte rögeszméjévé vált. Talán a két szemét is kikaparná annak – szötte tovább gondolatait –, aki gyermekeinek valami feltételezett halálhírral meggondolatlanul fájdalmat okozna.

A probléma, mit mondjon a gyerekeknek, akik mint eddig is gyakran emlegették édesapjukat, a tavasz közeledtével egyre égetőbbé vált. Télen – mert annyi és megfelelő cipő nem volt a családban – az udvarra csak pillanatokra mentek ki a nagyobbak, az utcára, ahol felnőttek, ismerősök is jártak, jószerivel nem. Így kicsi volt a valószínűsége, hogy egy felügyelet nélküli pillanatban valaki felvilágosítaná a gyerekeket édesanyjuk megváltozott viselkedésének okáról. A kéretlen tájékoztatás vagy elszólás veszélye a jó idő beálltával, a mezőn, a szőlőkben, az erdőben megkezdődött munkákkal szinte mindennapossá vált. Tera pedig épp ettől szerette volna a leginkább megóvni az övét. Amikor pedig március közepén túl már mezítláb is lehetett szaladgálni az udvaron, a közeli gyepen, ahol tyúkok, libák szokták csipegetni a friss zöldet, bekapni a gyanútlanul előbújó gilisztákat, lárvákat, nem lehetett – mint otthon a csirkéket – borító kas alatt tartani a gyerekeket.

Eközben a keleti frontról egyre aggasztóbb hírek érkeztek. Nem elsősorban a hivatalos forrásokból, melyeknek csatornáit egyébként is alig értek el abba az alig pár száz ember által lakott településrészben, ahol Terának portája volt. A közlemények tartalmát, lényegét – hősies ellenállás, rugalmas elszakadás, meg effélék – a tanyasi öregek és az asszonyok amúgy sem értette igazán. Számukra a hiteles hírforrások a szabadságra érkező sebesültek és az eltűnésről, a hősi halálról szóló megszaporodó hivatalos értesítések voltak.

Tera – a gyerekeket a nagymama szigorú őrizetére bízva – még előrehaladott állapota ellenére is elgyalogolt a szomszéd faluba, ha ismerős hazaérkezéséről szerzett tudomást. Márpedig az effajta hírek – ki jött haza, ki fekszik sebesülten valamelyik kórházban, ki vesztette életét – elképesztő gyorsasággal terjedtek. Mindenáron bizonyosságot akart, ha azt nem, legalább valami nyomot a férjével kapcsolatban, aminek segítségével tovább indulhatna a felkutatásban. Kérdései mindig ugyanazok voltak:

– Nem látták-e, nem hallottak-e valamit utászoknál szolgáló férjéről? Találkoztak-e vele egyáltalán a harctérre vonulás során?

Miközben a rendszeres nemleges válaszok csalódást, elkeseredést okoztak számára, ugyanakkor éltették benne a reményt: az ő Pistája életben van, csak a körülmények miatt nem tud hírt adni magáról.

Édesanyja négy szemközt korholta is ezek miatt a szerinte felesleges kódorgások miatt:

– Mire jó ez gyermekem? A dolgokat ezzel nem viszed előrébb. Nézz magadra, lassan az utolsó hetekbe fordulsz! Bármi történhet veled útközben. Az elsőt is majdnem a krumplitábla szélén hoztad a világra, makacskodtál, nincs még itt az idő, meg, hogy kell a pénz, amíg bírod a munkát, addig el is látod a vállalt napszámot. Nem sok híja volt, baj lett belőle.

– Anyám – replikázott Tera –, segítséget kértem, titoktartást, azt, hogyha tennivalóm van, istápolja a gyerekeket. Ne nehezítse a dolgomat! Egyébként az elsónél, aki korábban is jött, mint számoltuk, tapasztalatlan voltam. Már négyet szültem, maga csak egyet, engemet, és maga oktat, most már legapróbb porcikám rezzenéséből is tudom, hányadán állunk. Lelkem nyugalma az ő nyugalma is – simogatta meg pocakját. Tehát mennem kell!

Hat hét is eltelt már azóta, hogy megérkezett a fájdalmat és nem múló kétséget okozó értesítés. Azóta hiába leste, várta az újabb tábori lapot vagy részletesebb levelet, amit férje megígért, hogy értesíti új állomáshelyéről. Azonban részben babonából, részben azért, hogy ne hívja fel magára a figyelmet, ne kérdezősködjének tőle, soha nem állt ki a kapuba a postást lesni. Annak ugyanis híre ment, hogy kapott valamiféle hivatalos irományt, de annak tartalmáról semmi információ sem szivárgott ki. Kérdezősködni pedig Tera elszigorodott tekintete, megkeményedett arcvonásai miatt – ki tapintatból, ki attól való félelmében, hogy kioktató választ kap –, nem mertek. Pistát, a szálfatermetű, becsületes, jólelkű hegypásztort mindenki szerette, tudták róla, imádja családját – talán azért nem.

Tera nem is észlelte, hogy különös védőfalat emelt maga köré, bezárkózott, és elszigetelődött lett. Akkor se bánta volna, ha észleli: elfoglalták a házkörüli munkák, kételyei és reményei, gyermekei gondozása, a kis jövevény várása, kinek érkezése egyre közeledett. Ahogy a napok meghosszabbodtak, már arra is jutott idő, hogy a tekintélyes mennyiségű zászlóanyagból, amit a férje hozott, a leánykáknak kis piros mellényt, fehér blúzocskát és zöld szoknyácskát kezdjen varrni. Szinte repesett az örömtől, amikor látta, ahogy az ikrek illegetik, billegetik magukat benne, szoknyácskájuk szegélyét fogva ugrálnak, ritmusra kiabálják:

– Apu hozta! Apu hozta!

Végérvényesen beköszöntött a tavasz. Az ólak mögötti kertben már elvetették a zöldségfélét, a sárgarépat, a petrezselymet, a borsót, megkezdtek a korai krumpli vetésének előkészítését. A szorgalmasabb tyúkok már kotlottak, a tojásokon ültek, hogy húsvétra a naposcsibék már a szabadban szaladgáljanak.

Végül az asszony, amikor csemetéi már egyre gyakrabban kérdezték, édesapjuk hazajön-e a frontról megnézni a kistestvért, ha majd megszületik, elhatározta, beavatja őket a nagy titokba.

– Édesapátok most nagyon messze van – kezdett hozzá –, pontosan nem is tudjuk, hol. Azt sem, mikor fog hazajönni. Ha jók lesztek, szót fogadtok nagymamának és a papának is, este rendszeren imádkoztok, és kéritek az Istent, hogy jöjjön, biztosan hamarabb viszontlátjuk őt.

– Az a vonat hozza haza, amelyiket kértem, mikor elment, aztán hozd ám vissza az én apukámat? – kérdezte a fiúcska, a legidősebb.

– Az vagy másik, ki tudja, de valamelyik biztosan – nyugtatta meg egy gyöngéd simogatás kíséretében az anya. Vannak bácsik és nénik, akik ezt nem így tudják, beszélnek butaságot. Ne higgyetek nekik! Nem akarnak ők rosszat, csak hát nincsenek beavatva a titokba. Mondhatják azt is, meghalt a fronton, mint többen is a faluból. Nem igaz! Ha meghalt volna, én is fekete ruhában járnék, meggyászolnám, ahogy mások is a sajátjukat, fiúkat, testvéreket, apákat.

Tera ezt olyan meggyőző erővel adta elő, hogy a gyerekek fejében a halál gondolata nagyon sokáig meg sem fordult, a kifejezést apjukkal kapcsolatban nem is használták. Megerősítette bennük a hitet, hogy a falubeli áldozatokkal ellentétben – pedig voltak vagy félszázan – anyjuk a családi sírhelybe nem üttetett keresztet apjuk nevével, születésének és eltűnésének időpontjával, illetve az eltűnés vélt helyével.

Az asszony lelke valamelyest megkönnyebbült, hogy a gyerekeket beavatta nagy titkába. A meg nem válaszolt kérdés – apu hazajön-e a kicsit megnézni? – változatlanul és állandóan ott lebegett, kavargott körülöttük a levegőben.

Április derekán egy kora délelőtt Tera – terhe felerősödő mozgásáról, kezdeti fájdalomtól – megérezte, hogy ideje előkészíteni a lepedőket, vizet forralni a nagy mosófazékban. Papa rohant is a bábaasszonyért, a nagymama pedig a megbeszéltek szerint átvitte a szomszédba a négy gyermeket. A kiérkező bába a vajúdo asszonyt megszemlélve sejtelmes mosollyal jegyezte meg:

– Vagy hatalmas baba érkezik, vagy ketten lesznek, ami nem csoda, hisz van már rá példa a családban.

Az egyébként komplikálnak nem nevezhető szülés a vártnál jobban megviselte a kismamát. Miután a bába az első mosdatás és szemrevételezés után kijelentette, az újszülöttekkel minden rendben, a magát elgyötörtnek érző Tera végül két életerős, eleven, hangosan síró kisleányt ölelhetett magához. Könnyeivel küszködött, de tartotta magát.

– Pistám, Pistám, mit tettél velünk, de nagyot fogsz ám nézni, ha hazatérsz. – Agyában azonban ennél komolyabb, ellentmondásos, kételyekkel teli gondolatok kavarogtak.

– Arany csöppseim, mivégre jöttetek a világra? Milyen sorsot szánt nektek a Teremtő? Lesz-e erőm, elegendő, támaszom, hogy most már hatotokat böcsületben fölneveljek? – Majd átvillant az agyán a két hónappal korábbi jelenet, amikor a postás hozta azt az átkozott, fájdalmakat, kétségeket jelentő értesítést. Megerősödött benne: erős lesz, megingathatatlan, mint a szikla:

– Nem hozhat rám a sors olyan csapást, hogy szerelmünk gyümölcseit tisztességben fel ne neveljem. Erre megesküszöm neked, Pistám!

Eközben a két család gyermekei békésen játszadoztak a szomszéd portán. Kergették a hatalmas vörös kakast, amelyiknek farktollát bármelyik csendőrőrmester szívesen tűzte volna kalapja mellé, ám nem tűrte, hogy idegen belépjen a tyúkudvarba, s ennek hatalmas csípésekkel, erőteljes szárnycsapkodással adta tanúbizonyságát. A lányok ajnározták volna a pár napos kisnyulakat, de a felnőttek – nehogy az anyjuk eltaszítsa magától az apróságokat – csak tisztos távolból engedték őket csodálni.

Az éppen ott lebzselő vénasszonyok egyike, akik a hírre, hogy Tera vajúdik összesereglettek, hogy az eredményről elsőként szerezzenek tudomást, s elsőként kürtölhessék világgá a hírt, óvatlanul megjegyezte:

– Szegény árva, ha tudná, hova született...

A mondatot azonban be sem tudta fejezni, az apja nevét viselő legidősebb fiú, mint egy böszült fenevad, rontott neki az asszonynak, aki meglepetésében először még védekezni sem tudott. A gyerek öklözte a nő gyomrát, rúgta sípcsontját, tépte, rángatta ruháját.

– Nem vagyunk árvák, apánk nem halt meg, él, csak nem tud még hazajönni! – kiabálta zokogva. Alig tudták megfékezni, lecsillapítani.

Így keveredett össze az eltűnt Pista családjában az öröm, a bánat, az elkeseredés, a csalódottság, a gyermeki fájdalom és a szent elhatározás.

* * *

A szülést követően Tera alig pihent néhány napot, elvégezte a ház körüli tennivalókat.

Tragédiája mellett isteni kegyelemnek tartotta, hogy nem a munkák dandárja idején jött világra két leánykája, akik az egész család kedvencei lettek. Teljes kiesése ugyanis még nagyobb terhet rótt volna egyetlen támaszára, édesanyjára és nevelőapjára. Volt ideje megerősödni. Bár a krumplicsüvelések még nem engedték ki a földekre, meg napszamba sem, a kukorica kapálásában már teljes értékű munkaerőként vett részt.

Napjai a váratlan mértékben megszaporozott családdal még zsúfoltabbá lettek, de nem is bánta. Mániákusan kereste a tennivalókat. Fájdalmas gondolatai ilyenkor kevésbé gyötörték. Vajon hazatér-e párja, ha igen, egészségesen-e vagy betegen, netán csonkolt testtel, bár már ezt sem bánta volna, annyira hiányzott. Hajtotta az elhatározás is, a férjének a fránya értesítéskor titokban, lelkében tett esküje: megadni mindent a hat gyerekeknek, mintha nem egymaga viselné a családfenntartás gondjait. Csak az édesapát nem helyettesíthette. Nem tudta helyettesíteni nevelőapja sem, a papa, aki a lurkók rendre, fegyelemre szoktatásában, nemegyszer felügyeletük ellátásában hallatlan szeretettel vett részt, mintha saját vérei lennének.

A háború befejeztével, a mindennapi élet lassú rendeződésével – sokaktól eltérően – Tera nem kérte férje holtá nyilvánítását. El sem tudta képzelni új férfi közelségét sem a családban, sem maga mellett, örökség, vagyon miatt pedig semmi nem kényszerítette erre. Pistának adott esküjét – holtomiglan, holtodiglan, sőt még azon is túl – megszeghetetlennek tartotta. Ráadásul még mindig bízott a lehetetlenben. Nem csak gondolta, de hangoztatta is, amíg onnan, ahol harcolt, nem jön értesítés, hogy meghalt, nem írják meg, hol temették el, párját mindaddig élőnek tekinti. Halottak napján is csak nagyszülei és nevelőapja első feleségének emlékére gyújtott mécses tűrt meg a házban.

Amikor a hadiárva kártalanítása miatt a jegyzőség közölte, földet csak akkor kaphatnak az elárvultak, ha az árvaság tényét dokumentum támasztja alá, másodsor élte át a pokol össze kínjait.

– Még hogy ő kérje – ezzel mintha kívánná – egyetlen szerelmének, gyermekei nemzójének halálát! Nem, ezt nem tehetik vele! Ha kell tíz körömmel a föld alól is előkaparja, ami a gyerekeknek kell, de akkor sem.

Már-már az eljárásra megszabott határidőből is kicsúszni látszott, amikor a jegyző szíve megesett rajta. Ő átérezte, mi dúl Tera lelkében. A paraszti konok büszkeség, az esküvés szentsége, az utódokért érzett felelősség, a földéhség, az önálló birtok iránti vágy, a beteljesülhetetlenül hajszott álmok malomkövei között őrlődő asszonyt megmentette a döntés súlya alól. Hivatalból, a gyámhatóság indította el a holtá nyilvánítási procedúrát.

* * *

Álmait Pista holtá nyilvánítása végérvényesen szétszaggatta. Keserű öröm volt számára, mikor a háború végeztével az új rend a hadiárva ellátására tizenegy hold juttatott földet biztosított számára. Már a sajátján gazdálkodhatott. Mint férjétől kapott ajándékot, úgy kezelte.

Ez a föld okozta később élete második nagy szomorúságát. Megcsonkított lelkén újabb sebet ejtett a tévesztés. A végsőkig ellenállt, hiába kérlelték, gyözködték, agitálták, fenyegették. Napokon át bujkált a környékbéli erdőben, hogy a belépési nyilatkozatot ne kelljen aláírnia. Úgy érezte, ha beadná derekát, nem csupán gyermekeivel, de halott férjével szemben is valami jóvátehető, megmagyarázhatatlan galádságot követne el. Egyik éjszakán ő lopózott haza, hogy

lássa övét, meg némi élelmiszert vegyen magához, másszor közülük valamelyik kereste fel másodmagával az éj leple alatt a megbeszélthelyen, egy félreeső horhosban, ahol gallyakból, hullott levelekből készített vackot magának. Végül – amikor gyermekei jövőjének ellehetetlenítésével zsarolták meg, s az elvégzetlenül maradt munka is fenyegette – aláírta a belépési nyilatkozatot. Egyetlen tehén, némi aprójószág kivételével mindene a közösbe került. Úgy érezte, megfosztották valamennyi vagyontárgyától, amiért eddig gürcölt. Azt meg végképp nem értette, milyen új rend az, ami egyik kezével ad, később a másikkal duplán visszavesz. A fájdalom, lelki gyötrődés még keményebbé tette. Tudta, a két kezén, cseperedő csemetéin kívül semmire nem számíthat férjének tett ígérete beváltásában. Eszerint élt, szervezte a család életét.

A sors a sok gürcölés, lelki fájdalom ellenére nem ajándékozta meg a nyugodt öregség lehetőségével. A megpróbáltatások nem maradtak következmény nélkül. A szinte elnyűhetetlen, emberfeletti erővel rendelkező asszony életének utolsó évtizedét – szülést követő időszakban – félig lebénultan töltötte, gyermekei, főleg a testiekben, lelkiekben rá leginkább hasonlító Panna lánya ápolása mellett. Kettős sírba temették, mintha férjével együtt pihenne a hantok alatt. A sírkövet is úgy vésték, mindkettőjük neve szerepel rajta.

Panna

Ezerkilencszáznegyvenhárom áprilisában születtem úgy, hogy anyám már két hónappal korábban megkapta a hivatalos értesítést apám eltűnéséről – csuklik el hangja, de úrrá lesz fájó emlékein. Apám tudta, hogy anyám terhes, csak azt nem, hogy ketten leszünk. Ikrek lettünk, így lett a családban hat gyerek. Előttünk volt egy férfigyerek meg két lány, ikrek, azok után megint egy férfigyerek. Apánk mirőlünk nem tudhatott sosem. És nem is jött haza. – Hosszú szünetet tart, küszködik könnyeivel.

– Annak ellenére, hogy édesapánkkal soha nem találkozhattam, csak fiatalkori fotóját láttam, amin huszonhat éves volt, határozott elképzelésem volt róla, milyen ember lehetett. Mondták, magas, erős, szép szál legény volt. Szegényparaszti családba született. Hatan voltak testvérek. Volt némi földcskékünk a belterületen, azt művelték, meg munkát vállaltak az uraságnál. A szomszéd portán laktak. Anyámmal onnan ismerték egymást. Az ismeretségből barátság, majd szerelem, végül házasság lett. Anyám húsz éves volt, amikor egybekeltek, apám ötlet több. Mindketten szorgalmas, dolgozó, megbízható emberek voltak, nem kellett félni, hogy nem lesz megfelelő étel az asztalon. Mikor bevonultatták, hegypásztor volt. Szigorú, de jólelkű embernek mondták, akik később meséltek róla. Szerették is.

Haláláról sokáig nem tudtunk biztosat. Mi, ikertestvérem és én, még meg sem voltunk – mint mondtam –, amikor jött az értesítés, hogy eltűnt. Anyám szentül hitte, reménykedett, hogy életben van. Sokáig várta visszajövetelét. Nem akarta elhinni, hogy az értesítésben foglaltak a halált jelentik. Nem járt tarka, rikító színű ruhákban, ilyen nem is volt neki, de megingathatatlan hite miatt gyászolni sem volt hajlandó.

Amikor a holtanyilvánítási levele jött meg, akkor mesélte el anyánk, miért nincs apánk. Már úgy öt-hat évesek voltunk. Anyánk éjt nappallá téve dolgozott, így lényegében anyai nagyanyánk és papának szólított férje – aki nem volt vér szerinti nagyapánk – nevelt minket. Így aztán hat gyerek, meg a három felnőtt élt a portán. Papánk eredetileg özvegyember volt. Nagyanyámat egy szerelemgyerekekkel, anyámmal

vette el. Igen jó ember volt, mindent megtett, hogy helyettesítse apánkat a nevelésben.

Édesapánk halálának igazi körülményeit úgy tízéves koromban ismertem meg. Egy, a hadifogságból akkortájt hazatért volt katonatársa, Elemér bácsi mesélte el, akihez a tojást hordtuk leadni. Az utászoknál szolgáltak. A Don egyik mellékfolyójának torkolatánál egy hidat őriztek, amit előzetesen, a hozzá vezető úttal együtt aláaknáztak. Az volt a feladatuk, hogy védjék a hidat, amíg lehet, ha már nem tartható, akkor robbantsák fel, hogy az oroszok ne tudjanak átkelni rajta. Egy fabódében laktak, rettenetes körülmények között. Fekvőhelyük a lő- és robbanószeres ládákra rakott pokrócokból, sátorlapból készített vacok volt. Az ágyat, a szalmazsákot már régen eltűzelték, a szalma egy részét is, a maradékot pedig a földre szórták, hogy ne közvetlenül a jeges sárban tapossanak. Az oroszok közeledtével fűteni egyébként is csak módjával és éjszaka mertek, mert az ellenség a füstöt látva azonnal lőtt. Élelmük már alig volt, szinte semmi. A latyakos, sáros, később fagyott földön kúsztak el a szántóföldig, mert közben a Don túlsó partján állást foglaló oroszok már figyelték őket, s ha mozgást észleltek, azonnal fegyverhez nyúltak. A fagyott földből, a tábla szélén ásott veremből ásták ki a krumplit, meg a répát. Azt ették. Elemér bácsi azt is elmesélte édesapámról, hogy ott is megmaradt pedáns embernek. Mert izzadt a lába, minden este lehúzta a csizmáját, a kapcáját kiterítette, hogy száradjon meg. Ugratták is miatta:

– Pista, ha jönnek az oroszok, mezítláb futsz. – Nem került rá sor.

Éppen a robbanószerkezeteket ment ellenőrizni, amikor a túlpartról aknavetőkkal kezdték el löni őket. Az egyik lövedék apám mellett csapódott be. Felrobbantotta az általa telepített tölteteket is. Hatalmas kráter keletkezett azon a helyen, ahol állt. Nyoma sem maradt. A Don vize nagy-nagy területen málladékot, fadarabokat sodort tova. Apám a szó szoros értelmében eltűnt. Teste semmivé lett.

Mi maradtunk hatan gyerekek, meg a három öreg. Volt még egy kis épület, ott volt a kamra, ott volt a krumpli, a burgundi répa, a savanyús kád. Anyám annyi babot termelt, hogy egyszerre két napra valót főzött. Két napra káposztát, két napra répát, aztán kész volt, letelt a hét. Más nem volt. Ha a kotló költött, volt csirke, egyet vasárnap megfogott, azt kilencfelé kellett elosztani. Volt belőle pörkölt is, leves is. Mindenkinek megvolt, melyik a falatja. Akkor volt jó világ, amikor gyümölcs volt. A szent iváni alma alig hullatta el a virágát, mi már leszedtük, aztán megettük. Ha hat karéjt egy kenyérből levágott a hat gyereknek, egy fél kenyér elfogyott, pedig ők sütötték a kenyeret. Nagyon nem lehetett dőzsölni. Meg lopva kellett disznót vágni, mert be kellett szolgáltatni, meg előtte engedélyt kellett kérni a vágásra. Tojást, tyúkokat el kellett vinni leadni, be kellett íratni a leadási könyvbe. El kellett vinni a hízott ludat, a zsírt. Mindet a mi szánkából vették ki. Ha elvitte, nekünk nem maradt. Nehéz volt az élet. Na, egyedül krumplit szoktak annyit termelni, hogy kenyér helyett is azt ettünk, de csak úgy magában, legfeljebb egy kicsit megsóztuk. Zsír, vaj, arra nem jutott.

* * *

A háború után az új rendszerben kárenyhítésként adtak egy kis juttatott földet, úgy tíz-tizenegy holdat. Falunkban, ahol jobbára zsellérek, napszámosok laktak, ez egész birodalomnak számított. Azon kezdtünk el gazdálkodni. Később lett egy tehénkénk, azzal már egy kicsit jobb lett a megélhetésünk. De annak ára kemény munka volt. Ahogy nőttünk, s a kapát elbírtuk, vittük, aztán dolgoztunk. Úgy hétéves koromtól már körvonalazódott, mi az, ami a családi munkamegosztásban a reszortunk. Szőlőt kellett kötni, a mezőről a tököt vinni haza az állatoknak. Azok akkorák voltak, hogy át sem

tudtuk fogni őket. Kettévágtuk, egy botra felszúrtuk a vállunkra vettük, úgy vittük haza. Tennünk kellett, mert nem lehetett mindenhova szekérral menni, az állatok kellettek másra. Kapálni úgy tanultunk meg, hogy mi mentünk elöl, a mama mögöttünk kapált, közben figyelte, nem hagyunk-e füvet a kukorica tövében. Ősszel, a betakarításkor a krumpli ásásból kellett kivenni a részünket. Szóval, mindent csináltunk, ami ránk bízható volt, kicsinyek, nagyok egyaránt. Egyikünk sem vonhatta ki magát ez alól.

Szegény mama, minden elkövetett, hogy élelmet szerezzen. Amikor a kenyeret jegyre adták, elutazott Egerszegre. Ilyen jó pocakos volt, mint én, én hasonlítok rá a legjobban. Beállt a terhes asszonyok közé. Már őszült. Azt mondta neki az egyik asszony: – hát ilyen idős korban még szülni! – Azt felelte: hát éppen elég baj az nekem! – A terhességgel álcázta magát. Hozott is haza egy kétkilós kenyeret, szép fehér kenyér volt. Amikor beteg volt ezt annyiszor elmesélte. Boldog volt, hogy fondorlatosságának volt látszatja.

* * *

– De hát ott volt az iskola, a tanulás – erősködtem volna.

– Természetesen jártunk oda is. Amíg csak a harmat le nem esett, mezítláb, meg a szegény anyánk kukoricaháncsból fonott szatyrot, azt vettük a karunkra, az volt a táskánk. Felül a hárászkendő, abba dugtuk be a kezünket, hogy ne fázzon. Irány az iskola, az körülbelül hat kilométerre volt. Ezt gyalog jártuk le, úgy, hogy amíg lehetett mezítláb, azután meg valami cipő csak akadt. De volt olyan is, hogy máma te méz iskolába, holnap meg te, mert nem volt mindenkinek cipője. Iskolás koromban reggel kaptunk egy karéj kenyeret, ha volt, búzakenyérből, ha nem, kukoricalisztből. Az nem látott se zsírt, vaját, se semmit. Az volt a tízórai. Reggel otthon nem volt reggeli. Délután úgy két-három órakor értünk haza, mert közben játszadoztunk, az útszélen minden követ meg kellett rúgnunk. Volt, hogy a vasúti sínek között jártunk. Talpfáról talpfára ugráltunk, hogy hamarabb hazaérjünk. Amikor pici gyerek voltam, még csak petróleumlámpa volt a házban. Amikor iskolás lettem, már villany volt, annál tanultunk.

A pályaválasztással kapcsolatban nem is volt jövőnkéről elképzelés azon kívül, hogy dolgozni menjünk. Hát a nyolcat kijártam, de tovább nem tanultam, mert már Rádiházán summás voltam. Arattunk, szénát takartunk, vagy kapáltunk nyolc órában, olyan havi 720-750 forintért. Ez már nagyon jó pénz volt. Aztán azt vittük haza, a mama gazdálkodott belőle, nem mi, nekünk le kellett számolni, nem volt olyan, hogy szabadon elkölthető zsebpénz. Meg hát nem is volt, hová.

Aztán még az volt a szerencsénk, hogy a nagymamánk volt a háziasszony, az süttött, főzött, kenyeret süttött, ezért tudott az anyánk sokat dolgozni kinn a mezőn, mert szabad volt. Meg az egzecírozott bennünket, sakkban tartott, ha kellett.

* * *

– Tehát a nyolcadik osztály után azonnal munkába állt? – faggattam.

– Így hozta a sors is. Nyolcadikos voltam, amikor papánk meghalt, aki, mint mondtam, nevelt bennünket. Akkor mondta az anyám, na, te méz az istállóba. Ott volt a fogatos tehén, meg mellette a kis növendékmarha. Azoknak én kaszáltam füvet,

mentem velük szántani. Azt úgy megtanultam, hogy a szomszéd földdarab tulajdonosa elbújt az erdőaljban, onnan leste, ki szántja a földünket, mert nem hitte, hogy ilyen munkára nem hogy asszonymép, de egy gyerek is képes. Szóval, ami munka volt, mindent végeztem a gazdaságban. A kapott tíz holdban egyébként egyformán dolgoztunk, kapáltunk, ültettünk, de mellette az istálló, a tehenek az én reszortom volt. A másik testvérem, az ikertestvérem pedig már tizenöt éves korában a szomszéd település téglagyárába ment dolgozni. Hát valakinek pénzt is kellett keresni. Akkor így elgazdálkodtunk.

A nagyobb gyerekek előbb-utóbb szárnyukra eredtek, nősültek, férjhez mentek. Én maradtam utoljára. Huszonnégy éves voltam, amikor elhagytam az anyámat, férjhez mentem. Szegény, egyedül maradt. Aztán csak így mentünk tovább, dolgozgattunk, fejlődtünk. Anyánk arra törekedett, annyit dolgozzunk, hogy mind a négy lánynak szobabútort vehessen, amire férjhez mentünk.

* * *

– Szabadidejük nem is volt, szórakozni nem jártak?

– Na, arra nem jutott idő. Letettük a nyolc órát a munkahelyen, aztán következett az otthoni a gazdaság. Volt úgy, hogy hétre mentünk dolgozni, de az ikertestvéremmel már fél ötkor kapáltunk. Hazamentünk, megvolt a reggeli, aztán irány az éppen létező munkahely. Ez volt a szórakozásunk. Egyébre nagyon-nagyon ritkán, ha sor került. Jobbára búcsúkor. Máskor nem. A szomszéd faluba mentünk el, ahová iskolába jártunk, úgy délután. Anyánk azonban szigorúan kikötötte:

– De este tízkor itthon vagytok ám!

Ott meg a lányokkal, meg, ha volt olyan fiúgyerek, azzal elbeszélgettünk, aztán vége. Táncolni, azt nem is tudom, hol tanultam meg, valahol az udvaron, fogalmam sincs, hogy hol, de táncolni, azt azért tudtam.

Közben voltam én a téeszben is. Amikor ott dolgoztam, hét forint volt egy munkaegység, de volt olyan nap, hogy ezt nem is tudtuk megkeresni. Volt, hogy lent kellett nyúni, azzal nem tudtunk annyit teljesíteni. Akkor arra a napra nem kaptunk hét forintot sem. Aztán csarnokos voltam, a tejet gyűjtöttem be. Onnan mentem férjhez. Azt olyan húsz évesen kezdtem, ezt a munkakört négy évig csináltam. Aztán jött az én drágalátos uram, mert belém szeretett. Hét évig futkosott utánam, amíg egyszer aztán azt mondtam neki, na, jól van, talán szóba állok veled. Annyira tetszett nekem a független magánélet. Nem kötött semmi sem. Akkor hozzájuk kerültem, ide, aztán itt is maradtam. Ez 1966-ban történt.

Gondolja el, tizenhét éves koromban már udvarolt, tetszettem neki, de a mama mindig mondta:

– Senkivel nem beszélsz! – A többi lánynak is mondta, mert az akkor nem úgy volt, megyek a magam esze után, aztán majd reggel hazajövök.

Volt úgy, hogy elmentünk bálba, aztán a mama meg előírta, mikorra kell hazamenni. Elállítottuk az órát legalább egy órával, de rájött a turpisságra, várt ám bennünket az ajtóban. Ahogy mentünk be, én meg fogtam az ikertestvéremet, a Marit, azt magam előtt belöktem. Az kapott egy pofont, én meg ezalatt becsusszantam. Ez így ment.

* * *

– Hogyan történt a lánykérés? – próbáltam mélyebben kutakodni a magánéletében.

– Hát egyszer csak mégis unta ő is meg én is ezt az egymás kerülgetését, közelebb kerültünk egymáshoz. A mamának, az anyámnak végül bevallotta érzéseit, szándékát.

– De innen nem viszed el! – mondta anyám. – Én voltam a háznál a hatból az utolsó gyerek, de ő a családjában meg egyedüli volt. Itt lett a vita, most mi lesz. Hát aztán akkor az én anyámnak mondták:

– A lány arra megy, amerre viszik! – Így végül beadta a derekát, én meg elmentem szegénytől hazulról. Közben jött a párom apja, a Bárdos papa, hogy adja már a leányát, meg minden. Megbeszélték, mi meg eldöntöttük, mikor lesz az esküvő, hogy itt is lesz lakodalom, ott is lesz. Éjfélbe jöttünk át ide, ahol azóta is lakom. Olyan sár volt az utcában, ahol mentünk, hogy majdnem kiléptem a csizmából. Éltünk, dolgoztunk, aztán egy évre jött a gyerek, a nagyobbik lányom, harmadévre meg a másik, hat évre meg a fiam.

* * *

– A gyerekek születésével mennyire változott meg Panna napi tevékenysége?

– Hát az megváltozott, de nagyon. Közben az uram szüleinek házából elköltöztünk, házat vettünk, de akkor is minden áldott nap fel kellett menni a papához, meg a mamához. Oda jártam fel hat évig minden reggel meg este a teheneket megfejni, mert a mama már nem bírta. A gyerekeket meg vittem, vagy alva hagytam őket, s hazatérve sírva találtam. Megvoltak, nem vettek el, nem csatangoltak el, mert a kis ágyból még nem tudtak kimenni. Úgy kellett otthagynom őket. Az uram meg a téészenben volt kocsis, az nem lehetett velük otthon. Amikor meghalt a mama, akkor még a papát is gondoztam úgy, hogy még föl is mentünk hozzá lakni. Aztán szegény az is meghalt, mi meg akkor maradtunk magunkra.

Nekem ugye, a két lány egybe volt. Tizenöt hónap, hat nap volt közöttük. Még a napját is tudom. A nagyobbikat el kellett választani, már nem szophatsz, mondtam, mert a kisebbikkel terhes voltam. Egyszerre kettő gyerekre a pelenkát mostam, hát az bizony megváltoztatta az életemet. Volt úgy, hogy mikor a mezőre mentem kapálni, vagy éppen azt csinálni, amit kellett, vittem a két kislányt. Plédet terítettem a földre, arra ültettem őket. Ha nem volt fa, bokor, ami árnyékot vetett volna, akkor ernyőt nyitottam följük. Később, ha mennem kellett, a fiút a nagyobbik lányom vigyázta, a kisebbiket meg vittem magammal. Nem volt gond, fiatal voltam, megbirkóztam én mindennel. A gyerekek meg belenőttek a tennivalókba.

* * *

– A korábbiakban említette, hogy a Zala Kerámiába ment dolgozni. Mi volt az oka?

– A szegénység. Mert a paraszti életből nem jött annyi pénz, hogy a három gyereknek annyit adjunk, mint más az egynek. De azért otthon is ment a gazdaság. De végül hat év múltán azért hagytam ott, mert a Peti fiam iskolába ment, s délután nem volt kire hagyni. A kislányok már Zalaegerszegre jártak iskolába, nem volt váltás. Az uramra sem számíthattam, a téészenbe nem volt úgy, hogy csak eljövök. Egész nap odavolt, volt úgy, hogy este hatkor, hétkor a tejet le kellett neki a csarnokba hozni. Akkor a gyerek miatt ott kellett hagynom.

A gazdaságunk meg egyre nagyobb lett. Tartottunk teheneket, lovakat, nemcsak disznót. De hát akkor már disznóból negyvenet, ötvenet hizlaltunk fel egy évben. Aztán jöttek az állami mének is, tizenegy évig ott volt az állásunk, havi kétezer forintért, de legalább volt SZTK.

Majdnem tragédia lett, amikor 1977. november 3-án az uram elvesztette a négy ujját. Akkor egy kicsit megijedtünk, de kihevertük. Olyan akaratereje volt, megtanult úgy dolgozni, a tenyerébe tette a szerszámnyelet, a megnyúlt hüvelykujjával átfogta. Munkahelyi baleset volt, de elmismásolták, nem kaptunk érte semmit. Egy ócska traktorral, aminek nem is volt meg a vizsgája, azzal szedték a csöves kukoricát. Egy cső elakadt, a gép elkapta a keze fejét, négy ujját el is vitte. Még az volt a szerencse, hogy a traktoron volt valami védőrács, azt a másik kezével elkapta. Különben a gép addig vitte volna a kezét, míg az egész karját ki nem tépi. A roncsolódás miatt a négy ujjat töben, az ízületnél amputálni kellett. A jobb keze ép volt. Azzal éppen eleget dolgozott. Segédmunkás lett a téeszben.

Amikor jött a harmadik gyerek, a papa hitetlenkedett, nem túl sok-e ez nekünk. Mondtam neki, ez is megél itt. Aztán később úgy megszerette, hogy nagyon. Mondtam is neki, papa, emlékszik, mit mondott. – Tudom, tudom – válaszolta –, de már megbántam. Aztán szegény az is meghalt. Akkor aztán az urammal ketten gürcöltünk.

Nahát aztán a lányok kirepültek. Az első, az húszévesen férjhez ment. A másik az huszonnyolc volt, aki ennek – bök nászasszonya felé – a menyé lett. Elszálltak, a fiam maradt. Mind a kettőnek volt háza, azt már előre megvettem, egy kis házat, menjetek csak, mondtam, de maradjatok itt a faluban, egyiketek se menjen messzire.

Egyszer csak a fiam, amikor már csak ő lakott velem, hozta a házhoz a barátnőjét. Jól van, gondoltam, ez már ilyen világ, de ha szeretet van, minden van. Már vagy fél éve éltek így, amikor egy éjszaka a lányka minden előzetes nélkül bejött a szobámba, s minden bevezetés nélkül közölte, hogy terhes. Összehívtam őket:

– A gyereknek családban kell felnőni. Összeházasodtok, ha már így történt, mielőtt világra jön. – A fiam megnősült, egy-két hónap múlva meglett a gyerek. Akkor meg már mindjárt mondták, hogy nekik három kell. – Húha, mondom a papának, akkor ez a ház picit lesz.

Mondtam a fiamnak, építkezzen. – De anyu, hová, hová, amikor minden gazdasági épület itt van. – Mondtam, valamilyen házhelyet vesztek. Soroltam is egyet-kettőt. Ő innen nem megy el, – volt a válasz. Akkor addig-addig spekuláltunk, míg felmerült, bontsuk el a házat.

– Anyu, az apu is beleegyezik? – aggódott a fiam. – Leülünk és megbeszéljük – reagáltam. Hát az uram meg nagy örömmel:

– Fiam, ha neked ez jó, legyen új házad! Hogyne mennék bele!

Ugyan le kellett mondanunk a házról, át kellett íratni, mert kölcsönt vett fel rá. De örült az öreg. El is bontottuk. Építettük helyébe azt a nagy házat itt a szomszédban. Én voltam a legjobban rajta, hogy bontsuk szét a házat, legyen neked is fiam, hajtogattam. Hát, amire aztán fölépült, tízmillió forintot vettünk fel húszévi hitelre.

A ház felépült, szegény öreg – mármint az uram – két hónapot lakott benne, utána egy hónapot a kórházban, aztán meghalt. Akkor mondta az én fiam, látja, anyu, mi lenne, ha mi nem ide épülünk, hanem elmegyünk. Hát nem is tudom, válaszoltam. Akkor már ott volt a második kislány is. Olyan gyönyörűek voltak, egyik a másik után. El-elgyönyörködtem bennük.

Nyolc év alatt visszafizettük a tízmillió forint kölcsönt kamatostól. Amikor ezt lefizettük – ezért ettem éveken át azt a negyven-ötven disznót –, az én menyem vett egy nagy levegőt, közölte, nekem onnan mennem kellett. Pedig, amikor kezdtük az

építkezést, négymillió forintom volt az öreggel, azt is letettük indulónak. Ennek ellenére kilöktek. Ezért kellett átmennem a lányomhoz, meg a vőmhöz, mert tovább nem kellettem. Az adósság is lejárt, meg a gyerekek is nőttek, a legkisebb is óvodába ment. Aki megteremtette a vagyont, vezette a háztartást, arra már nem volt szükség, az már kolonc lett.

* * *

– Milyen kemény férfimunkára kényszerült férje balesetét követően? – vettem fel újabb témát, hogy a fájdalmas emlékeket lezárjuk.

– A balesetet követően – negyvenkét éves volt akkor az uram – az összes gond, kemény munka az enyéem lett. Az én uram, az csak rábólintott te tudod, anyja. Én meg mondtam, tudom. Azzal kezdődött, hogy kapálógéppel meg kellett kapálnom a szőlőt, permeteznem kellett, metszettem, karót vertem. Odahaza tehenet fejtem, a lovat becsikóztattam, kaszáltam, kaszát kalapáltam, ha azt akartam, hogy fogjon. Ami létezett, mindent. Ő, ugye, elment dolgozni, ami meg volt a házi gazdaságunkban, az mind rám maradt. Nem is válogattam abban, hogy ez most női munka, férfimunka. Ami jött sorban, elvégeztem mindent. A fiannak megfogtam a malacokat, az meg lecsípte a szemfogukat, hogy tudjanak szopni, s a másikat ne sebezze meg. Később, amikor megtanult herélni, tartottam a malacot a két hátsó lábánál fogva, ő meg elvégezte a dolgot. Szóval mindent, amit kellett.

Egyszer, amikor már egyik tehenünk ellése napirenden volt, éjszaka csak nem tudtam aludni. Felriadtam. Kimentem az istállóba, látom, megkezdődött az ellés, de a tehenke – mert első ellése volt – természetellenesen viselkedik. A borjúja félig a világra jöve, az meg föl-alá fickándozik az állásban. Tapogatom a borjút, már alig lélegzik. Mit csináljak? Mire állatorvost hívok éjnek idején – telefon akkor még nem volt – arra mindketten elpusztulnak. Fogtam egy kötelet, ráhurkoltam a borjú lábára, húzta, húztam, úgy segítettem a világra. Amikor ezen túl voltunk, szabályosan mesterséges légzést kellett szerencsétlen párának adnom, mire életjelet adott. Simogattam, törölgettem, amíg egyszer csak elkezdett önállóan mozogni, tette, amit kell, hogy életben maradjon.

Volt úgy, hogy idősebbik lányommal négy borjút vettünk. Az utánfutóra mi tuzskoltuk fel, hazahoztuk, aztán felneveltük bikának. Szegény öreg ott sem volt. Azt mondja, mikor meglátja: – Hát négyet hoztál. – Megérte – mondom –, pénzem volt, felneveljük, majd ez megkamatoztatja. – Hely az istállóban volt nekik, pénzt is hoztak.

Persze a paraszti életnek voltak könnyebb, bosszankodás mellett kacagásra okot adó pillanatai is. Egyszer elmentünk a Petivel borjút venni. Felkötöttük az utánfutóra, feltettük a sátorvasakat, a ponyvát, megkötöttük a jószágot a vonórúdhhoz. Hátral ültem, mondja: – Anyu, csak figyelje, el ne szabaduljon. – Hátral az utánfutó végére csak két deszkát tettünk keresztbe, hiszen a borjú ki van kötve. Csak hogy az közben kihúzta a fejét a hurokból, aztán lelépett. Leugrott az utánfutóról, mi meg elhagytuk, anélkül, hogy észrevettem volna. Hazaérünk, megállítom a fiam a garázs előtt. Mondom, ne menj feljebb, a borjúnak van lába, majd felmegy. Megyünk az utánfutóhoz, nézzük, csak a kötél van, nincs a borjú. Vissza. A tanácsra már idetelefonált, akitől vettük – ismerős volt –, menjünk vissza, mert a borjú elveszett, ő visszavitte. A kisebbik lány meg bent mosott, amikor a hír érkezett. Azt mondta, láttam, hogy idejártak a garázs elé, de nem szóltak semmit, eltűntek. A gazdája elmesélte, alig rántott egyet az autó, az állat szépen lelépett. Hát ilyen is volt.

Volt két gyönyörű csikónk. Nagyon kellett volna az ára a Petinek a házára, földemre

százezer forint. Nem tudtuk sehogy sem eladni. Már kétszer elvittük a vásárra, nem kaptuk meg azt, amit szerettünk volna. Mondom az öregnek, te, te ma velem nem jössz a vásárra. A vömnek a bátyja vitte Aróval a vásárba az állatokat. Te csak messziről nézel engem, majd én eladom a csikókat. Százezer forintot kértem értük, az egyik csődör volt, a másik kanca. Nagyon szépek voltak. A piszok kupec nem adta meg. Hát mondtam, akkor nem adom oda. De a pénz meg nagyon kellett volna a házra. Hát addig-addig, a szemétláda kétezer forintot lealkudott értük. Nem tudtam hazavinni a százat, csak kilencvennyolc ezret. Amikor levették a kocsiról, elvezették, akik megvették, az öreg is odasompolygott. Azt kérdi: – Mennyiért tudtad eladni? – Meg sem mondom neked. Eladtam, kész!

Mindig telefonáltam a fiamnak, ha volt földárverés. Itt vagy ott, ilyen vagy olyan helyrajzi szám alatt lesz a licit. Vegyek-e földet még? – Anyu, vegyen csak, ha tud – volt a válasz. Mentem a vénasszonyokhoz, megvenni a kárpótlási jegyeiket. Odaadták ötszáz forintért, mert nekik nem kellett, nem tudtak vele mit kezdeni. Földet már nem akartak, ők nem bírták volna művelni, a gyerekek már heted-hét országon túl voltak, a műveltetés meg drága, bonyolult dolog lett volna. Az az egy hektár föld, amit akkor vettem talán mindössze háromezer forintért, most egymilliót ér. Azt is rájuk írtam. Mégis kilökött. Venni csak azért vettem annyit, mert arra gondoltam, az állatoknak legyen takarmány, mert addig vennünk kellett.

Két éve már ott voltam a nővérénél, amikor egyszer elveszítettem minden erőmet, nem láttam értelmét az életnek, öngyilkos akartam lenni. Százharminc szem gyógyszerrel, egy liter vízzel meg egy fél liter pálinkával mentem el oda a garázsajtóba, ott ültem le. Mindet bevettem. De akkor vett a Peti egy borjút, fölment a telekre megnézni, visszafelé észrevett. Ha még öt-tíz percig valaki nem vesz észre, végem van. Hat hétig voltam a pszichiátrián a bolondok között. Az esetet követően másnap reggel tértem magamhoz Zalaegerszegen a kórházban. Onnan vittek ki Pózvára, hiába nem voltam én bolond, normális volt az én eszem. Ott, akik tényleg meg voltak hibbanva, azokon segítettem. Egy hétig minden reggel odaült az orvos az ágyamhoz, mindig azt kérdezte:

- Bárdos néni, még mindig meg akar halni? – Egy hétig rendre azt mondtam:
- Igen, meg akarok halni, nincs értelme az életemnek.
- Akkor innen nem megy haza!

Utána, amikor szokott jönni vizitre, egyszer mondtam neki:

- Már nem akarok, doktor úr!
- Akkor rendben van! – Odahívta hozzám a körzeti orvos feleségét, az beszéljen velem. Zalaegerszegen is ő állt az ágyam mellett, amikor felébredtem. Mondta:
- Micsoda dolog, ilyet nem szabad tenni! Magának élni kell!

Amikor elkövettem, annyira el voltam keseredve, nem láttam más kiutat, ez volt az utolsó lehetőségem. Na, most aztán vége, vége mindennek, akkor nem kell gyűlölködni senkivel sem, nem leszek akadékbán senkinek sem, most itt lezárom. De nem sikerült az sem.

Csak az fáj, hogy az én fiamnál nem Zala megyében, a világon nem volt jobb gyerek. Az annyira anyás gyerek volt, huszonnyolc évig itt voltunk, együtt. Mellette nagyon szorgalmas. Mindent, mindig megbeszéltem vele, megosztottam vele a tapasztalataimat:

- Fiam, ebben a darab földben most kukorica volt, most ebben búza lesz, a búza földjébe meg majd repcét vetünk, mert azt ősszel vetjük. A búza földjét meg kell addig kétszer szántani, mert annak csak kicsi talaj kell, a repcemag kicsi, össze kell tömöríteni.

Mentünk Bábolnára gyűrűs hengert venni, amit fel tud emelni az úton, nem kell gurgatni. Mentünk csigát venni, mert a gabonát tejes ládával szoktuk behordani. Mondtam, fiam, ez most már nagy mennyiség, veszünk csigát, ami beviszi az épületbe, ami akkorra már megvolt.

– Jól van anyu, megyünk. – Amikor a háznak a tízmillióját is felvettük, egy hétig beszélgettünk róla. Mondtam neki, fiam, ha nem vesszük fel, nem tudjuk befejezni, de ezzel be is tudjuk pucoltatni. Törlesztünk is, meg építünk is, az nem megy. De ha így meglesz, akkor csak törlesztünk. Hát aztán így nyolc év alatt sikerült is.

– Jól van anyu, jól van, igaza is van – ez volt a válasza. Az az egy gyerek magáz, a két lány tegez, mert azt mondta, milyen fiúgyerek az, aki az anyját tegezi. Ilyen jó gyerek volt, és ide jutottam vele. De van neki nagy lelkiismeret-furdalása, az biztos. Nem mutathatja ki, mert így kell neki lenni. Mert ott van az a három gyerek. Ő is, én is erre vagyunk tekintettel. Az anyjukkal együtt nevelje fel őket, ha már ott vannak.

Ezt az utolsó időt egy kicsit békességben, meg egy kis jólétben szerettem volna tölteni, mert ma már azt nem mondhatjuk, hogy szegények vagyunk. Amire kellett, nem mondhatjuk, hogy nem jutott, sőt még el-elmentek egy-egy hétig. Menjetek, mondtuk. Segített a nővére is. Vele láttuk el az állatokat, míg ők távol voltak. Majd én itthon leszek lakatnak, menjetek, vigyétek a gyerekeket – hangoztattam. Ezen már túl vagyunk. Mellette én is el-eljöttem ide Hévízre is fürödni, ha mást nem egy napra is, mert a sok gürcölés nem maradt el nyomtalanul. Ötvenkét éves koromra megrokkantam. Két csípőműtét lett a következménye. A lényeg: olyan nem volt, hogy pénz nem volt. Jó, be kellett osztani, nem lehetett szórni, de gondoltam, erre az öreg kis napjaimra egy kicsit jobb lesz, lesz kenyérem, házam, kertecském. Nem lett.

* * *

Csak úgy ömlött belőle a fájdalom, hiába próbálkoztam a témaváltással: – Mekkora területen gazdálkodtak végül? – erőltettem az újabb kérdést.

– Korábban, amikor önálló életünkben gazdálkodni kezdtünk, béreltük a földet, a gabonát az állatoknak úgy vettük a téészből. Meg az öregasszonyok, akik nem tudták megművelni, megkapálni, az összes telek az enyém volt. Azt mind én dolgoztam meg, hogy legyen takarmány, az állatoknak ennivaló. Most már a Petinek van olyan harminc hektárja. Vett is hozzá, meg elhagyatott rétet fillérekért megszerzett. Fölszántotta, termeltünk benne kukoricát, de most elvizesedett, nem tudja művelni. Az egyben levő darab, a tíz hektár, az nagyon szép föld, az tízmillió forint. Ilyeneket hagytam rá, most meg nem kellek neki. Ez bánt nagyon.

Az apja részét a kárpótlás után, még azt is odaadtam Petinek. Nővére, akinél most lakom, ő is hasonlóan tett.

– Ami hagyatékként jut rám, énnekem nem kell – mondta. Nekem nincs traktorom, gépem, meg kívül dolgoztatom meg, legyen a tied, Peti.

Na, a másik lány, az elvitte az apai részét. Azok utána vettek kárpótláson is földet másoktól, mert ott volt traktor. Az eltanulta tőlem, a lányomon keresztül, hogy gazdálkodni kell, nem csak a nyolc órát kell ledolgozni valahol és azzal kész. A vöm anyja mindig mondta a fiának évődve is, meg hogy értsen is belőle:

– Örülj, piszkos gazember, az anyósod megtanított dolgozni. Mondta ezt a fülem hallatára, meg máshogy is a nászasszony. De meghalt már szegény, az is.

Panna és másik nászasszonya, Borcsa, fiatalabb lányának anyósa, mint a sziámi ikrek. Egyik nincs a másik nélkül. Hévízre is évek óta együtt járnak. Egyszerű ok miatt. Hasonló, kemény munkával töltött évtizedek alatt szervezetük hasonló módon kopott el. Ő három csípőműtéten van túl, mert a közel két évtized alatt az egyik protézis már korrekcióra szorult. Panna többször említette, nászasszonya tartja benne a lelket. Csodálatos az együttműködés a két asszony között. Azt hinné az ember, gyermekkoruk óta ismerik egymást. Hogy végleg kilendítsem Pannát a hangulati mélypontról, joggal firtattam, mikor, hogyan ismerkedtek meg.

– Az úgy volt, hogy ennek a fia – bök a nászasszonya felé – elkezdett járni a lányommal. Én csak nézem, látom, hogyan öltözködik. Nadrágja szára csak úgy el van vágva, teljesen kirojtosodott. Az Istenbe – mondom –, milyen anyja van az ilyenek, hogy nem szegi föl. (Borcsa hatalmasakat kacag ezalatt.) Milyen gyerek ez? – mondom a lányomnak –, kivel beszélgetsz te, kivel állsz te szóba, nézd, hiszen tiszta rongy a nadrágja, milyen anyja van az ilyenek? Ilyen e, bök megint a nászasszonyára. Megint hatalmas kacagásba kezdenek a poénon. Elmeséltem ezt a fiának is, meg ennek is, de akkor is kinevettek. Nem avattak be, hogy a fiatalok farmerdivatjának most ez a lényege.

Hát aztán addig-addig ment a dolog kettejük között, hogy egyszer csak meg voltak hívva hozzánk, háztűznézőbe, mert a nászúr szépen megkérte tőlem a lányt. Mondtam, nekem semmi kifogásom, csak ugye nagy korkülönbség van, nyolc évvel fiatalabb, mint az én lányom. A nászuram tudta, azt mondta, ez nem akadály. Mondom, nekem se. Ha önekik nem, nekem meg miért lenne. Csak azzal a rongyos nadrággal nem voltam kibékülve. Hát így történt az első találkozásunk. Utána meg mi mentünk búcsúra nászasszonyékhoz. Megláttam én is a szép nagy házat. Láttam, ezek dolgos, gondos emberek. Nem lehet rossz helye a lányomnak.

Ezek meg akkor már úgy össze voltak melegegdedve, mondtam, csak menjetek össze. Azt a szomszéd házat, ahol most vagyunk, már harminc évvel ezelőtt megvettem. Hatszázezer forint volt. Jó kis ház volt az ára ellenére. Tíz évig üresen állt, húsz évig meg lakták. De mi lesz most, ki hova, a lány megy oda, vagy a legény ide? A vöm már egyedül volt otthon a szülői háznál. Az én lányom, mert hely volt, meg szerették is, mehetett volna oda, de minek, ha van itt háza. Hát a vöm jött ide.

– Az úgy volt – vágott közbe Borcsa, – hogy a fiam azért maradt otthon, mert ő volt a legkisebb. Így alakult, mert, a fiam akkor szerelt le a katonáéktól, nem volt még munkahelye, a felesége ott dolgozott a gyárban, és úgy nézett ki, ő is tud ott munkát kapni. Mondtam nekik, édes gyermekeim, akkor az lesz. Ott van a lakás, ott van a megélhetést biztosító munka, akkor odamentek. Nem törvényszerű, hogy neked itthon kell maradnod. Mindketten azóta is ott dolgoznak, már húsz éve.

– Az én lányom – folytatja Panna – meg már harminc, sőt, már a fiúk is ott van. Hát így ismerkedtünk meg, de azért nekem, mint lányos anya, fejet kellett hajtanom, hogy a fia elvette a lányomat.

Borcsa megint kacarászva szól közbe: – Az azért nem teljesen így volt. Semmi főhajtás, nem kellett neked hajlonganod, csak így cifrázod, mert egyetértettünk mindenben. Egyetlen cél lebegett mindkettőnk szeme előtt, a gyerekek boldogsága.

– De ugye nekem – veszi vissza a szót Panna – még maradt egy fiam. Most is azt mondom, mondtam is, minden vágyam az volt, az én fiam maradjon otthon. A lányok itt vannak a faluban, de ez, ez is itt legyen. Most lehet, hogy az Isten ezért megver, ezt a férfigyereket szerettem a legjobban, mert férfigyerek volt, meg a legkisebbik is. A

kisebbik lányommal is nagyon össze voltunk növe, őt is nagyon szeretem. De a Peti, az más. Ezért, ha valaki megbántotta volna, tűzbe mentem volna.

– Amikor összeomlott bennem minden, miután felébredtem, sokáig ott volt. Kérdem:

– Ráérsz fiam? – Ráérek, anyu, akármeddig itt lenni – felelte. Majdnem úgy volt, hogy mennünk kellett vacsorázni, akkor kísértem ki. Eljött akkor, mert egy kis lelkiismeret-furdalása volt. Lett egy kis lelki békéje, meg nekem is. A helyzetben azonban ez mit sem változtat.

* * *

– Volt iskolatársakkal tart-e kapcsolatot? – Erőltettem más területre a beszélgetést.

– Ebben a faluban most nincs, ugye én innen a második faluból jöttem, de kapcsolatok azért vannak. Például S. Magdival, K. Ellával, B. Ildivel. Máskülönben én ott, abban a faluban nem sűrűen, de megfordulok. Van buszközlekedés, meg testvérem van ott, a másik ikernek az egyike, aztán megyek. Az iskola, meg a család is különösen büszke a fiatalabb bátyámra. Ő továbbtanult. Leérettségizett, a katonáéknál vezető volt. Sajnos, negyvenkilenc évesen meghalt tüdőrákban. Pesten volt. Egyik cigarettát eloltotta, s azonnal gyújtott a másikra. Ezzel megölte magát. Az első feleségétől elvált, egy kicsit hányódott, ivásnak ugyan nem adta magát, hanem a cigaretta meg a kávé az elég volt neki. Egy fia maradt neki, avval nagyon sokáig tartottuk a kapcsolatot, sőt, amikor a bátyám olyan nagyon beteg volt, egyébként az élettársa nagyon szépen gondozta. Többször felmentünk hozzájuk.

* * *

– Végezetül a tragédiák, a sorcsapások mellett milyen összkép él Pannában a gyermekkoráról?

– Mi nagyon szegények voltunk, de nagyon szerettük egymást. Olyan nem volt, ha az egyik bajba került, a másik ne segítene volna. Egymásra nem árulkodtunk, ha huncutságot követtünk el, valamennyien hallgattunk, lapítottunk, csak anyánk ne tudja meg. A legemlékezetesebb példa az, mikor a mosóteknőt elvittük szánkózni. A vájt teknővel nekimentünk egy fának, hosszában kettérepedt. Hazavittük, visszatettük úgy a helyére, hogy ne lássék. Amikor anyám mosni akart, vette volna a teknőt, hát a fele a kezében maradt. Hogy ki volt, ki tudja ilyen sok gyerek közül – ez volt a válaszuk. A megtorlás elmaradt. A legfontosabb talán, hogy a gyűlölködést, a haragot, a másik bántását nem ismertük.

* * *

– Ilyen családi háttér mellett, mit érzett, hogyan vette tudomásul, hogy gyermekei kirepültek a családi fészekből?

– A gyerekek kirepültek ugyan a fészekből, de mind a szárnyam alatt maradt. Legalább is erre törekedtem. Az idősebbik lányom férjhez ment ugyan, de csak a második házig ment el, ahol most a kisebbikkel meg a vőmmel lakom, akik

befogadtak. Reggeli, ebéd, vacsora, mind nálunk volt. Neki később építettünk, nem messzire, a tizedik szomszédba, így mehetett a húga a helyére. Akkor is a szárnyam alatt voltak. A fiam huszonnyolc éves volt, még velem volt. Nem vettem észre, hogy elrepültek, mert elmentek ugyan, élük a saját életüket, de vissza is maradtak. Mindegyikhez elér, elérne a kezem.

Végül csak el kell mondanom. Visszatekintve az egész életemre, egyre csak arra gondolok, mindent potyára tettem, a semmiért, mert öreg napjaimban nem élvezhetem, amiért negyvenöt évig dolgoztam. Csak ez az egy bánt nagyon. Most lett volna egy kicsit olyan könnyebb sorsom. Nem pedig az az állapot, amit évek során átéltem: gonddal feküdni le, gonddal kelni, mint például az a tízmillió forint. Mondtam is a fiamnak, addig meg ne hajlak, míg ettől az adósságtól meg nem tudunk válni. Ha ezen túl vagyok, nyugodtan meg tudok halni. Mondta: – Anyu, dehogy is... Erre föl a menyem meg kidobott. A fiam meg, ha látja a felesége, a menyem, nem köszön, ha nem látja, köszön. A három kis unokám egyszerűen nem köszön, pedig előttünk mennek el a járdán. A picit megkérdeztem:

– Babám, mikor anyával mész erre, mért nem köszönsz? – Csak nézett szegénykém, a szívem majd meghasadt. Mondtam neki: – Nem baj ám, nem baj, akkor az nem számít a mamának. Mikor magad jössz, akkor majd köszönsz. Mondta anya, hogy ne beszélj velem? – Meg volt lepődve a kislány. Csak nézett, nem szólt semmit, csak egyet biccentett, hogy ez így van. Én azóta soha nem erőltetem. Van úgy, hogy tudom, körülbelül mikor jönnek, én akkor bemegyek, hogy ne bántsam a lelkét neki, hogy nem köszönhet énnekem. Így már beletörődtem, ez a sorsom.

Borcsa

1942-ben születtem, Pákán. A családban második gyereknek érkeztem, de az első kéthetes korában meghalt, így én lettem a legidősebb, ami később nem kis feladatokat rótt rám. Utánam még három testvérem született. Az öcsém két évvel fiatalabb, mint én, a húgom öttel, a legkisebb öcsém pedig tizenkét évvel. Szüleim cselédek voltak, egy majorban laktunk. Pákához tartoztunk, de Tagi major volt a neve. Ott laktunk. Lakásunk egy hosszú cselédházban volt. Egy szoba, konyha, égre nyíló. Az ajtó északi volt, hogy lehetőleg hidegebb legyen. Az első időben anyai nagyapám, nagyanyám is ott laktak nálunk, az apai nagyszüleim pedig a szomszéd cselédházban. Apámék tizenketten voltak testvérek, anyámék kilencen. Típusos, sokgyerekes cselédcsalád. A cselédsors nem volt annyira rossz nekünk, mert az uraság nagyon jó volt. Szerette az ott élő embereket. Amikor meghalt, a felesége ottmaradt végig. Mellettünk volt neki a lakása, természetesen nagyobb, mint a mienk, de nagyon jól érezte magát ott a „tagiakkal”. A birtok 1945 után állami gazdaság lett. Nálunk téesz akkor nem volt, bennünket nem érintett a kényszerbeléptetés, nem éltük át vagyunkánk közösbe adását.

* * *

– Kisgyermekkorából, míg iskolába nem került, milyen emlékeket őriz?

– Kicsi gyermekkorban, ahogy lehetett, gondoskodnunk kellett magunkról, bár anyánk velünk volt addig, a háztartást vezette. Csak azután ment el dolgozni, amikor

édesapám meghalt. Édesapámat a fa ütötte agyon. Negyvenöt éves volt, anyám harmincöt éves, én meg tizenöt.

Apám halála előtt született az intézkedés, hogy a cselédházakat el kell bontani. A téglákat megkaptuk, meg kellett tisztítani, s azzal az anyaggal indulhattunk neki egy önálló ház építéséhez. Kaptunk egy kis kölcsönt, de lényegében közös segítséggel, kalákában építettük a házakat 1956-ban. Apám meg 1957-ben halt meg. Anyám ottmaradt a négy gyerekkel. Mivel én voltam a legidősebb, nekem kellett mindegyikre vigyáznom, meg – mivel a házak kalákában épültek – mennem kellett mindenkihez dolgozni, akik nekünk is segítettek. Kevertük a maltot meg a betont, végeztünk mindent, amire szükség volt.

Amikor édesapám meghalt, mivel ott voltak a hatalmas istállók, tele marhákkal, apámnak a részét nekünk kellett átvennünk anyámmal. Anyám nem bírta volna egyedül, így tizenöt éves koromban beálltam az istállóba segíteni neki. Ami munka elképzelhető egy marhaistállóban, azt szinte mindet végeztem.

Iskolába mi messze jártunk. Először Ortaházára, az körülbelül jó három kilométer, természetesen sáros úton. Amikor a felsőbe kerültünk, még három kilométerrel messzebb, Kisszigetre. Amikor még lehetett, mezítláb, még hóharmatkor is. Amikor cipőben mentünk, hogy kíméljük, az iskolához közeli utcasarokig mezítláb mentünk. A magunkkal hordott rongydarabbal tisztára törölgettük a lábunkat, s csak akkor húztuk fel a cipőnket. Hazafelé ugyanott levettük a cipőt, s kézben vittük haza. Misére meg Pákára jártunk, az olyan hét kilométer.

* * *

– Az iskolában volt-e kedvenc tantárgya, tanára, tanítója?

– Kedvenc tanárom a Káli igazgató úr volt. Nagyon szerettük, családi hangulatot tudott teremteni. A felesége is ott lakott az iskolában. Minden reggel imádkoztunk. Szerettem tanulni, jó tanuló is voltam. Az egy matekot, azt nem nagyon szerettem. Az alapműveletekkel, osztás, szorzás, kivonás, összeadás, nem volt problémám, de a bonyolultabb számtant már nem szerettem. A magyart, a történelmet igen. Meg akkor volt még az egészségtan, állattan, növénytan, ezeket mind-mind szerettem nagyon.

Nyolcadikban az osztályfőnöknőnk szerette volna, ha továbbtanulok. El is jött apámhoz, hogy engedjen továbbtanulni, mert jó tanuló voltam. Akkor benne is volt apám. El is mentem az orvosi vizsgálatokra, mindre, ami kellett Nagykanizsára az édességipari technikumba. Megvolt minden papírom, felvettek. Azért oda jelentkeztem, mert akkor még Zalaegerszegen nem volt az a sok különböző szakiskola. De hát ősszel, amikor menni kellett volna, akkor apám visszakozott. Mivel én voltam a legidősebb, a kisöcsém meg mindössze két éves, nem mehettem el a háztól. Később úgy gondoltam, talán így volt ez jól. Én szeptemberben kezdtem volna az iskolát, édesapám meg következő év márciusban meghalt. Így sehogy sem tudtam volna tanulni, mert dolgozni kellett. Nagyobb törés lett volna otthagyni az iskolát. A munkától nem féltem, nem volt számomra idegen. Gyerekkoromban nyári időszakban az erdészethez mentem dolgozni, egészen addig, amíg iskolába nem kellett járni. Az erdőn sok munka volt, mindent kézzel kellett csinálni, szívesen fogadtak. Szerettem azt a munkát. Máskor meg napszámba mentünk kapálni, negyven forintért egy napra. A hegyre is hívtak bennünket kapálni, oda is elszegődtünk, ha éppen más nem adódott.

Tizenhét éves voltam, amikor megismerkedtem a párommal, Zalatárnokon. Ott lakott egy nagynéném, hozzá jártam, egy ilyen alkalommal ismertem meg a férjemet.

Neki akkor már nem éltek a szülei, a testvérénél lakott. Nagyon megtetszettünk egymásnak. Eljött hozzánk Tagra, segített a munkákban, én is elmentem hozzájuk, ha tudtam segíteni, én sem maradtam tétlen. Amikor tizennyolc éves lettem, férjhez mentem. Volt nagy lakodalom Tagon, mert apámék, anyámék sokan voltak. Karácsony másnapja, István nap volt. Éjfélig ott voltunk, akkor lovas kocsival átmentünk Zalatárnokra. A testvére is tartott lakodalmat neki.

Lakásproblémánk nem volt, külön mehettünk, az ő szülői házába, ami üres volt, mert onnan a testvérek elmentek mind. Megvette a testvérektől. Ott kezdtük az életet. Az önálló élet kezdéséhez szükséges holmink megvolt. Nekem azért haza kellett járnom Tagra biciklivel, mert segíteni kellett anyáméknak. Olyan tizenöt kilométer körül volt, de nekem akkor az a távolság nem számított. Ott volt a kisöcsém, az ő ellátása az én feladataim közé tartozott. Mindössze két és fél éves volt, amikor apám meghalt. Nem volt még iskolás, amikor én férjhez mentem. Az első perctől kezdve mindig az én szoknyámat fogta, akármerre mentem is. Azért elhoztam őt hozzánk egy időre. Hol nálunk nevelkedett, hol a szülői háznál. Később, amikor az első osztályt kezdte el, hazament. A második osztályt is otthon járta ki. Jó tanuló volt. A harmadik, negyedik osztályra eljött énhozzám, az ötödiket már megint otthon járta. Testvéreim akkorra már nagyobbak voltak, így a helyzet is változott. A nyolc osztályt végül ott járta ki. Amikor beiratkozott a szakközépiskolába, megint eljött énhozzám, mert tőlünk volt buszjárat Egerszegre, így tudta megkezdeni ott a szakközépiskolát. Ki is járta, leérettségizett, s akkor elment Németországba dolgozni. Ott kezdte el a külkereskedelmi főiskolát, amit itthon fejezett be, ugyanis közben haza kellett jönnie, mert behívták katonának. Végül jó helyre került, mert ugye tanult. Most Zalaegerszegen van jó állása.

Akkor én még nem állandó helyen dolgoztam. Négy évig, amíg nem lett gyerekünk, oda mentem dolgozni, ahova hívtak. Elsősorban az erdészethez jártam, ha ott nem volt tennivaló, akkor meg napszámba. Nem volt egyetlen nap sem, hogy ne lett volna munkám. Négy évre született a lányom, a nagyobbik, 1963-ban, négy évre utána, 1967-ben a nagyobbik fiam, aztán 1974-ben a kisebbik fiam. Amikor a nagyobbik fiam iskolába ment, akkor kezdtem el hivatalsegédként dolgozni a tanácson, mert akkor még az volt. Attól kezdve volt mindig munkaviszonyom. Volt munkahely már több is, az Izzónak volt kirendeltsége, később a nyomda indult be, majd a cipőüzem. Végig azokban dolgoztam. A legvégén meg a téészenben. Eredetileg a raktárban, majd hívtak be adminisztrátornak, mérlegelő is voltam, élelmezésvezető is. Hívtak mindenhova, akkor még nem kerestek érettségizettet mindenüvé, csak az embernek tudni kellett, mi a feladat, s azt lelkiismeretesen ellátni. Nem volt soha, semmi probléma velem. Ötvenkét évesen végül a téészből mentem nyugdíjba.

Az állandó munkahely mellett ott volt még a házi gazdaság is. Voltak anyadisznóim, malacokat neveltem, volt majorság, liba, kacsa, mindenféle, ami a családnak szükséges volt. Volt egy egyhektáros hegyünk, aminek egy részét örököltünk, a többi részt meg kifizettük a rokonságnak, mert idősek voltak, nem tudtak vele mit csinálni. Attól fogva azt rendezgettük, ketten a férjemmel, aki az állami gazdaságban dolgozott. Festő volt.

* * *

– Az állandó munka, a magángazdaság mellett volt-e valami társadalmi, közéleti tevékenységre, kikapcsolódásra módjuk, lehetőségük?

– Hát igen, mert volt egy vöröskeresztes csoport, ott tevékenykedtem. Véralásnál

mindig segíteni kellett. A Vöröskereszt elnöke hétvégére fogadott egy-egy buszt, elmentünk kirándulni, reggel mentünk, estére hazaértünk. Annyi pénz mindig volt, mert a férjem – ugye festő volt – sokat maszekolt, én is jártam napszámba, hogy erre is fordíthassunk. A gyerekeket, amikor olyan időszak volt, hogy nem mentek iskolába, anyám meg a húgom, aki akkor már nagyobb volt, be-befogadták egy-két hétre, akkor szabadabbak voltunk, el tudtunk menni, ide-oda. A Balatonon is voltunk. A férjem az állami gazdaságban dolgozott. Onnan is el szoktunk menni egyszer-egyszer. Helyben voltak bálók is, több is, mint most talán. Az utóbbi időben már nem. Egyébként sem olyan bálók vannak, ami nekünk kell. Szegények voltunk, ennyi nem volt, mint most, de azért jutott arra is.

A gyermekkorunk szép volt. Apánk, anyánk nagyon szeretett bennünket, amit lehetett, megadtak nekünk. A verés, mint nevelőeszköz, ismeretlen volt nálunk. Mi testvérek is nagyon szerettük egymást. Csak jóra tudok emlékezni gyermekkoromból. Dolgozni, azt kellett, 7-8 évesen már a ruhákat ki kellett mosnom, az állatokat is meg kellett etetni, tehenünk volt, a csarnokba is hordtam le a tejet biciklivel a faluba, Ortaházára. Összességében szép volt a gyerekkorunk, semmi rosszat nem mondhatok rá. Ráadásul az apámnak nem kellett bevonulnia, nem került ki a frontra. Mivel ő volt a legidősebb, s az öccsei közül voltak sorállományúak, ő otthon maradhatott. Így a háború miatt közvetlen veszélyeztetettséget nem éreztünk.

* * *

– Hogyan vették tudomásul, hogy a gyerekek felnőttek, saját útjukat kezdik járni?

– Én nem is tudom. Jöttek az iskolázások. A lányom ment a kereskedelmi iskolába, az akkor három éves volt. A fiam bement a Deák Szakközépiskolába, ő asztalosnak tanult, mivel szakközépiskola volt, de érettségivel járt. Aztán ment a második fiam is. Nem volt itt semmilyen különösebb nehézség. Némi probléma akkor keletkezett, amikor a fiam, legény volt még, fiatal, tizenkilenc éves, beleszeretett egy kislányba. Úgy számította, el fogja venni. Aztán a lány terhes lett. Megszületett a gyerek is, a nevére is vette a fiam. Mi nem bántottuk érte, ilyen megtörténik. A gyerek érdeke az elsődleges szempont. Szerettük volna, ha azt feleségül veszi, de nem jött össze, mert a lány nem úgy viselkedett. A gyerek, az odajár hozzánk máig is, már harminc éves. Kint, Németországban dolgozik. Nem volt vele különösebben probléma. Az anyját ugye nem vette el. Aztán rátalált egy másik lányra, akkor megnősült.

A lányom tizenhét évesen ment férjhez, tizenkilenc éves korában szült, húszévesen megint. Nem értünk rá akkor gondolkodni, hogy is van. Jöttek egymás után az események, ráadásul a lányom akkor még otthon volt nálunk a férjével, csak később lett önálló fészkük.

A kisebbik fiam Panna – mutat rá nászasszonyára – lányába szeretett bele. Mikor már nyilvánvalóvá vált, hogy komolyan gondolják a kapcsolatot, támogattuk a nősülési szándékát. Becsülettel, ahogy az nálunk falun szokás volt, megadtuk a módját. Háztűznéző, leánykérés, esküvő, lakodalom, mind-mind a mi szokásrendünk szerint történt. Nem mondom, nem szerettem volna, ha a legkisebb gyermekünk a szülői háznál marad. Akkor már kettecskén éltünk ott a nagy házban az urammal. A sors közbelépett. Munkát ugyanis a leszerelés után abban a faluban talált, ahol feleségének háza volt. Az egyetlen okos döntés az volt, ha ott telepednek le. Most, húsz év után is helyesnek tűnik.

Aztán a sors megint közbeszólt. Lányom megözvegyült, a megüresedett házba, hozzánk költözött. Családi fészkünk újra népesebb lett. Ma is így élünk. Tesszük a

dolgunkat a ház körül. Férjem művelgeti kis szőlőjét. Sajnos, az én ízületeimet a kor, a terhelés kikezdte. Több műtét, csípőprotézis következtében teljesítőképességem korlátozott.

Nászasszonyommal, Pannával nagyon egymásra találtunk. Mintha testvérek lennénk. Ha tehetném, helyreállítanám a normális kapcsolatot egy szem fiával. De erre nincs ráhatásom. Így csak fiamat, aki a veje lett, erősíthetem abban, tegyék elviselhetővé nászasszonyom életét.

Krisztina

Göcseji őseim, egy eltűnőben lévő életmód és kultúra nyomainak kutatása közben, rokonai révén jutottam el Toplak Lajosnéhoz. Életének több, előzetesen megismert mozzanata keltette fel érdeklődésemet. Legfőképpen az, mit jelentett egy kisiskolás korú gyermek számára meg- és túlélni az 1950-es évek elejei kitelepítéssel járó megaláztatásokat, a kiszolgáltatottságot, a pszichés, a fizikai és az egészségügyi veszélyeztetettséget.

Toplak Lajosné, Krisztina elmúlt hetven éves, több mint egy évtizede nyugdíjas. Munkáséveit, magánéletét sikerek, kudarcok egyaránt érték. Tanulni szeretett volna, de az elszenvedett traumák – hányódtatás egyik iskolából a másikba –, az emiatt is leromlott tanulmányi eredménye, de főképp iskolaigazgatójának minősítése – klerikális, megbízhatatlan, rendszerellenes – következtében ez a lehetőség nem nyílt meg előtte. Pedig osztályfőnöke támogatta. A szülők későbbi információja alapján a jelentkezési lapját nem is továbbították. Fiatalon megismerte a munkáséletet. Erdőgazdaság, ruhaipari ktsz, ahol kreativitása, szorgalma miatt még kitüntetésben is részesült. A szövetkezet pozícióinak megroppanását követően egy magánvállalkozó alkalmazottja, közel sem olyan munkaörömmel – mondhatnánk, szabályosan kizsigerelik. Válságba került házasságából tíz év után lép ki. Gyermekait egymaga kénytelen felnevelni. Sikerral. Bennük teljesedik ki álma, a tanulás. Megözvegyült édesapjáról két évtizeden át, annak haláláig gondoskodik.

Krisztina mindezek ellenére energikus, életkorából néhány évet még le is tagadhatna. Úgy tűnik, a válságos évek nem törték meg, inkább megacélozták. Szerintem – rövid ismeretségünk alapján – tipikus példája annak: ami nem pusztít el, az megedz. Szavai szerint azonban a kitelepítés szenvedései egész életére rányomják a bélyeget. Élete valóságos regény, akár önálló kötet is lehetne, engem azonban elsősorban a kitelepítésükkel kapcsolatos emlékeinek, érzéseinek feltárása, megörökítése érdekelt. Partnerre találtam benne.

* * *

– Krisztina, milyen családi környezetben, hol látta meg a napvilágot?

– Pákán, Horváth István és Kardos Anna másodszülött kislányaként jöttem a világra, nővéremet, Saroltát követően. Később, már az internálótáborban született öcsém, Emil. Édesapánk bognár volt. Műhelye lakóházunk portáján, az udvar végében volt. Nagyon eleven kislány voltam. Ha csak módom volt rá, hajtottam az eszterga kerekét, rohagáltam ki és be a műhelybe. Kissé változott az érdeklődésem, amikor

nővérem elkezdett iskolába járni. Többször elvitt magával engem is. Nagyon tetszett, amit ott láttam. Attól kezdve nagyon vártam az iskolás éveket. Amikor bekövetkezett, nagyon örültem. Szerettem tanulni, ma is úgy érzem, semmi probléma nem zavarta kisgyermek életemet. Egészen 1951. december 5-ikéig.

* * *

– Akkor mi történt?

– Mintha tegnap történt volna, úgy él bennem. Nagyon vártam a Mikulást. Gondos cipőtisztítás után, mert csak jó gyerek, tiszta cipőjébe hoz ajándékot, nehezen aludtam el. Éjszakai álmunkból rettenetes dörömbölésre riadtunk fel.

– Apukám, jön a Mikulás, engedd be, légy szíves – noszogattam édesapámat. Ő felugrik az ágyból, majd anyukám is az ablakhoz siet. Egy teherautó reflektora világít a házunkra. Apukám visszafekszik az ágyba. A dörömbölés nem szűnik.

– Apukám, engedd be a Mikulást, biztos nagy ajándékot hoz – kérlelem változatlanul.

– Kislányom, ezek nem hoznak, hanem visznek, valószínűleg bennünket – volt a lemondó válasz.

Anyukám többszöri kérésére apukám végre felkelt, de arra már az ávósok ránk törték az ajtót. Apukámat megkapták, a sarokba taszították, közben rendre az kiabálták: „Fel a kezekkel!” Szegény meg ott állt hálóingben, egy szál gatyában, oldalába nyomott géppisztollyal, tehetetlenül. Én meg nővéremet keltegettem:

– Sári, Sári, kelj fel, visznek bennünket! – ennyit értettem az egészből. Hogy miért, azt nem tudtam, de nem is mondták.

Anyukámmal közölték, hogy fél óránk van arra, hogy a legszükségesebb holmikat összecsomagoljuk. Közben nagymamám keservesen sírt, kiabált, anyukámat felszólították, hallgattassa el, különben úgy, ahogy van, egy szál hálóingben feldobják a teherautó platójára. Anyukám szavai hatottak, nagymamám lecsillapodott, de a pakolásban nem tudott részt venni, felöltözött és várt. Anyukám két lepedőbe kötötte az ágyneműt, kérte az ávósokat, legalább engedjék ki egy bőröndért, hogy nekünk, gyermekeknek némi ételt, egy-két ruhadarabot bepakolhasson. Intézkedő főnökük adott egy sorkatonát, hogy kísérje anyukát a kamrába. Ott volt nagypapa csendőrládája. Kérte kísérőjét, segítsen bevinni a lakásba. A katona azonban nem segíthetett, ezt parancs tiltotta. Anyukám ezért a parancsnokot kérlelte, engedje, hogy apukánk segítsen.

– Szó sem lehet róla, ha innen kilép, fennáll a szökés veszélye – volt a rideg válasz.

– Nem szégyelli magát, itt vannak heten felfegyverkezve, és félnek a férjemtől, aki egyetlen szál gatyában ott áll a sarokban? – kiáltott rá idegesen édesanyám. Végül kísérettel kiengedték, hogy segítsen behozni a ládát.

Ekkor kezdték aput faggatni, miért nem engedte be őket az első felszólításra, miért várta meg, amíg erőszakot alkalmaznak.

– Mert nálam van a szövetkezet pénze, azt féltettem, féltem most is – reagált.

Engedték, hogy felöltözzön, de a pénzt egyre követelték. Ő erre nem volt hajlandó, makacsul ragaszkodott hozzá, hogy csak a szövetkezet elnökének adhatja át. Erre fel a nővéremet beültették az autóba, elmentek a szövetkezet megbízottjáért. Elhozták, aki viszont a dologból mit sem értve – mert magyarázatot ő sem kapott, de hosszasan kérdezősködni nem mert –, halálsápadtan vette át a pénzt aputól.

Fél óra is alig telt el, már toloncoltak is kifelé, s kényszerítettek fel a teherautóra. Anyu még könyörgött, hadd kérjen egy kis kenyeret a szomszédunktól, mert nálunk másnap lett volna kenyérsütés, de nem kapott engedélyt. Így az öttagú család egy fél kenyérral indult útnak a leponyvázott teherautóval.

* * *

– Tudták, megmondták, miért került sor erre az intézkedésre?

– Én nem hallottam semmiféle magyarázatot, de nem is adtak, mint másoknak sem, ahogy később kiderült. Csak később állt össze a kép. Édesanyánk Csáktornyán született, ami akkor már Jugoszláviához tartozott. Tito pedig már láncos kutya volt, a legveszekedettebb ellenségnek számított. Félték, hogy tartjuk a kapcsolatot a határ túlsó felén rekedtekkel, s az mindenféle ellenséges, rendszerellenes cselekedetnek alapja lehet. Ráadásul édesapánk vitába keveredett e helybeli párttitkárral. A kettő elegendő volt, de akadhatott egy harmadik is: nagyapám csendőr volt.

* * *

– Hová vitte a leponyvázott teherautó a családot?

– Azzal Lentiig vittek. Ott bevagoníroztak bennünket. Egy Dobriba való öreg házaspárral kerültünk egy marhaszállító vagonba. Szép bácsi és felesége útitársai lettünk. Ránk zárták az ajtót. Nem is tudtuk, merre megyünk. Zalaegerszegre érkezve nyitották ki, megkérdezték, hányan vagyunk. Anyukám válaszolt:

– Heten!

– Heten, mint a gonoszok – reagált az őr.

– Akkor olyanok lennének, mint maguk – replikázott anyukám, akit nem tudott megtörni az embertelen bánásmód, a kilátástalanság. Az őr dühödten ránk vágta az ajtót, és csak két nap múlva, a célállomáson, a Hajdúnánási Állami Gazdaság tedeji telepén nyitották ki újra. Útközben a deres marhavagonban rettenetesen fáztunk. Szinte az egész úton a dunyhákba burkolóztunk. Anyukám a holminkből előkotort egy darab papírt, ceruzát. Megírta apai nagyanyámnak, hogy viszik a családot, de hova, azt nem írhatta meg, mert mi sem tudtuk még. Felírta a nevet, címet. Összehajtotta, majd jó nagy betűkkel ráírta: „Kérem a becsületes megtalálót, továbbítsa!” Egy arra alkalmasnak ítélt helyen kidobta a vagon ablakán. Becsületes emberek találták meg, mert a levél eljutott a címzetthez, így szerzett tudomást szerencsétlen helyzetünkről.

A vasúti átjárókban láthatták az emberek, hogy a vagonablakokból nem marhák bámulnak ki, hanem emberek leskelődnek. Sokuknak könny szökött a szemébe. Egy ilyen alkalommal anyu kikiáltott:

– Szabad a magyar!

A család idegállapota rendkívül feszült volt. Apukám hangját hallani sem lehetett. Annyira magába roskadt, megsápadt, a kemény fizikai munkához szokott ember úgy elerőtlenedett, hogy megijedtünk. Nagymama állandóan jajgatott. – Istenem, hol vagyunk, meddig megyünk? – Egyedül anyukánk bizonyult erősnek, ő tartotta bennünk a lelket. Egy idő után a rácsos ablakon át már láttuk a nagy magyar rónát. Tehát ez már az Alföld. Később, amikor emlékeimet rendezgettem, vagy rémálmomban, vagy olvasmányélmény, vagy napi hír hallatán feltolultak az átélt események, számtalanszor

végiggondoltam, mennyire tetszett e táj Petőfinek, milyen szépen írt róla. Biztos bennem is más kép élne, ha csak kirándulás közben jutok el oda.

Kétnapi zötykölődés után Tedejen fékezett, s állt meg a szerelvény. Kiszállítottak bennünket, ötös sorokba állítottak, és elkezdtek számlálni, mint az állatokat, csak éppen bilétát nem kaptunk a fülünkbe. A nagy nyüzsgésben anyukám rátalált az ávós sorkatonára, aki otthon titokban figyelmeztette, nagyobb ládába kellene pakolni, mert abba több holmi fér. Így került elő nagyapám csendőrládája.

A Jóisten áldja meg – suttogetta neki –, mert ha maga nincs még ezt a pár ruhát sem tudtuk volna elhozni.

– Asszonyom, tudja, mit érzek itt legbelül? A szüleimet két hete vitték el valahova, azt sem tudom, hova, kérdezni nem merem. A szívem össze van törve, ha élni akarok, ezt a rendszert kell sorkatonaként szolgálnom – válaszolt visszafojtott hangon, nehogy más is meghallja.

* * *

– Milyen volt a fogadtatás, a tábori élet?

– Jött a parancs, indulás a tábor felé. Mi az I-es barakkba kerültünk. A családban öten voltunk, de csak két ágyat kaptunk. A két ágy között talán hetven centnyi távolság volt, itt kellett közlekednünk. A barakkot eredetileg marhaistállónak építették, de most úgy gondolták, embereknek is megfelel. Pedig mi az I-es, II-es – marháknak épített – barakkban még nem is jártunk olyan rosszul. A III-ast birkahodálynak építették, annak is használták. Akiket oda soroltak be, azoknak először a több éve lerakódott trágyát ki kellett takarítani. Megtették, mert a magyar ember mindent kibír. A büztől, a fáradságos munkától, az utazás viszontagságaitól elgyötörten húzódtak be, zuhantak vacskaikra az emberek.

Székényt otthon láttunk utoljára. Igaz, nem is lett volna hova beállítani. Akinek több holmija volt, a tetőszerkezetet összefogó vasrúdra akasztotta fel. Itt lógtak a csizmák, a nagykabátok. Több alkalommal is hoztak csoportokat. Még férnek be – mondták –, így lassan négy sort kellett kialakítani a vaságyakból, s százhuszszázharminc embert zsúfoltak össze.

Egy alkalommal olyan családot hoztak, ahová egy nagyobb, már legény fiú is tartozott. A fiú benézett a barakk ajtaján, meglátta a sok csizmát meg kabátot. Az alig pislákoló lámpa fényénél a rosszul érzékelt látványtól megrémült, odaszólt édesanyjának. – Itt én nem maradok, itt már többen lógnak. – Eltűnt egy pillanat alatt. Többé soha nem került szóba. Akkor nem tudtam, mi lett vele, menekülés közben lelőtték, külföldre szökött, másutt bujdosott, börtönbe került? Jóval később értesültem róla, hogy még a tábor feloszlásakor is úgy szerepelt a nyilvántartásban: „Csikós István szökésben”.

Élénken megmaradt az emlékeim között, hogy egyszer két velem hasonló korú kislánnyal elszöktünk a táborhoz tartozó rendőrőrs felé, ahol volt egy kert. Egrest loptunk, de olyan rettenetes félelemben, hogy az kimondhatatlan, mert a bokor mögül egyszer csak észrevettük, hogy a rendőrök ott cirkálnak körülöttünk. Sokáig ott lapultunk, elő sem mertünk bújni. Alig vártam, hogy visszatérjünk. Többet nem is mertem elmenni, annyira féltem. Hiába csábított az áhított gyümölcs.

Mivel a barakkokban nagyon zsúfoltan éltünk, fogva tartóink féltek egy esetleges járványtól. Különböző járványos betegség ellen mindenkit többször is beoltottak. A bolhák és tetvek elszaporodása ellen ruháinkat, ágyneműinket matador porral fújták.

Még a ruhánk alá is! A porzás elől, aki csak tudott próbált elmenekülni, mert nagyon bűdös volt, de eredménytelenül. Többször megittak bennünket, gyerekeket csukamájolajjal. Borzalmas, hányingert keltő ízét most is érzem a számban. Nagyon gyenge kislány voltam, esetemben különösen fontosnak találták az eljárást. Én meg már attól is reszkettem, ha mondták, jön az orvos. Többször próbáltak vért venni tőlem, de nem tudtak, rendre elájultam. Egyszer még a WC-ben is elbújtam, mert meghallottam, akitől nem tudnak vért venni, azt elviszik. Borzasztóan anyás voltam, a gondolat is őrzítő volt számomra.

* * *

– Mi lett a megkezdett tanévvel?

– A megkezdett tanév második félévében nem tudtunk iskolába járni, én a második osztályba, mert nem volt arra alkalmas hely. Közben a kitelepítettek kialakítottak egy helyiséget, ahol egy gimnazista fiú tanított bennünket. A második osztály második feléről így kaptam bizonyítványt.

* * *

Fájó, kitörölhetetlen emlékem fűződik 1952. december 12-ikéhez. Népszámlálást tartottak. Ködös, esős nap volt. Esik, nem esik, a sorakozó miatt mindenkinek ki kellett mennie a szabadba. Sokáig, többszöri nekifutásra is végigszámláltak bennünket, mire úgy ítélték meg, minden stimmel, beteg, öreg, gyerek, mindenki megvan. Az embereket terelgették jobbra-balra, s egyszer csak szüleimmel együtt engem szólítottak. Sáríka nővéremet nem. Apukám, anyukám fogták a kezemet, és suttozták a fülemben:

– Kislányom, itt van érted a mikefai nagymamád, meg Pécsről a keresztanyád. El kell menned velük haza.

– Hova haza? – kérdeztem megrettenten. – Sáríka is jön? Ti is jöttök? Nagymama is jön? – Fájdalmamra mindhárom kérdésre „Nem!” volt a felelet.

Az őrsparancsnok állt velünk szemben, mellette nagymamámék. Elindultak volna felém, de a rendőr nem engedte. Anyuék odakísértek hozzájuk, át akartak adni nekik, de én sírtam, kiabáltam:

– Nem megyek, ha ti nem jöttök! – A mikefai nagymamát nem nagyon ismertem, nem vele laktunk, csak ritkán láttam. Olyanokat kiabáltam, ami máskor soha nem hagyta volna el a számat, most visszagondolva is csak a megbolydult, megkeveredett lelkiállapotommal tudom magyarázni.

– Anyukám, ha elengedsz, te már nem is szeretsz engem! – fakadtam ki.

Senkit nem hatott meg. Már rángattak is tovább nagyanyámhoz, én meg mintha azt hallottam volna: „Nem hát!” Minden egyetlen pillanat műve volt, már taszigáltak is tovább, majd átadtak nagymamámnak. Ahogy ők megfogták a kezemet, abban a pillanatban indítottak is bennünket az állomás felé. Könnyekkel, könnyek nélkül ültem-e magamba roskadva a vonaton, ma már nem emlékszem. Arra viszont igen, egyetlen szót sem tudtak belőlem kicsikarni. A lelkem annyira fáj, hogy elakadt a szavam. Én, aki olyan anyás voltam, hogy levakarni sem tudott magáról édesanyám, most azt mondja: „Nem hát!”, tehát nem szeret. Későbbiek során, amikor sok-sok év után szóba jött az eset, akkor mondta el anyukám, ő a rendőrnek felelt, aki azt kérdezte: „Hát nem akarja, hogy a lányát elvigyék?”, arra válaszolt: „Nem hát, persze, hogy nem!” Ezzel

azonban akkor, ott senki nem törődött.

A vonaton nagyon rosszul voltam. Mondták, ez a gyerek nagyon alultáplált. Mitől ne lettem volna az? Debrecenben még eszméletemnél voltam, de Budapesten, a pályaudvaron már úgy élesztettek, próbáltak életet lehelni belém. Arra lettem figyelmes, keresztanyu elszalad a jegypénztárhoz, gyorsvonat pótjegyet venni. Kábán, fél füllel hallottam, egyre azt hajtogatják, nem megyünk be Pesten Ilonkához, mert ez a kislány azt a tortúrát már nem bírja ki. Ne Pesten haljon meg. Nagymamámék később úgy mesélték, egészen Pécsig aludtam, ott keresztanyám vett magához. Egy hónapig voltam nála. Kicsit jobban lettem, de orvoshoz nem vittek, nem volt rá pénzük, nekem meg nem volt semmi igazolványom, aminek alapján az OTI-ban elláttak volna. Nagymama is, keresztanyu is hadiözvegyek voltak. Özvegyi nyugdíjuk 43 forint volt.

Mikefán nagymamámnak kis családi háza volt. Még vagy két hétig istápolta, aztán kézen fogott, elvitt az iskolába, Karácsonyfába. – Igazgató úr, hoztam egy árvát – mondta.

Pölöskei József, az igazgató – ma is ezt állítom – talpig úriember volt. Nem firtatta, miért és hol vannak a szüleim, biztos tudta is. Megszoktam, megszerettem ezt az iskolát. Nagyon jó volt oda járni. A mikefai kislányokkal mentünk, jöttünk haza minden nap. Hamar utolértem a többi velem egyidőst. Nagymama rendre biztatott, hogy csak tanuljak jól, akkor hamarabb hazajöhetnek a szüleim. Boldogan tanultam hát, meg imádkoztam, mihamarabb jöjjenek.

* * *

– Milyennek találta a táboron kívüli új életet Mikefán?

– Minden este elmentünk valahova. Legtöbbet a Sándor sógorékhoz jártunk, akire hivatkozva hozhattak haza, mert ő gazdálkodott, és volt olyan helyzetben – legalább is ezt mondták –, hogy el tud még egy árvát tartani. Náluk minden este megvolt a kis bögrémbe a frissen fejt, még meleg tej. Valószínű, ez hozott vissza az életbe, mert kenyér az nem nagyon volt ezekben az években. Sorba kellett érte állni, aztán vagy jutott, vagy nem jutott. Egy alkalommal olyan rosszul lettem a sorakozás közben, hogy csak azt tudtam kiáltani: „Gyula bácsi, csak egy negyed!” – be sem tudtam fejezni, elájultam. Kinn az udvaron élesztettek, mosdattak, paskolták az arcom. Majd mintha nagyon-nagyon messziről hallanám:

– Ennek a kis árvának hozzák már ki azt a kenyeret!

Hát ezt is meg kellett érnem gyermekfejjel. A negyedik osztályt már Mikefán jártam. Akkor már jó tanuló voltam. Havonta írtam a szüleimnek, mert csak ilyen ritkán lehetett. Ők nagyon örültek az eredményemnek.

Nagymamám sokat rettegett miattam, mert voltak álmaim, amikből dobogó szívvel riadtam fel, s azt bizonygattam nagymamámnak, hogy rendőrök jártak itt egész éjjel. Vagy csak álmodtam, és a barakkban?

Egy idő után az emberek elkezdtek suttozni, a Szabad Európa Rádió az mondja, elengedik a kitelepítetteket. Ebből én gyermekfejjel annyit fogtam fel, milyen jó lesz nekem, mert a szüleim hazatérnek, láthatom kisöcsémet, aki a táborban született, meg nővéremet, Sárikát. Ám az emberek egyből elszomorítottak, hogy ők bizony határsávba nem jöhetnek, így Mikefába sem. Ez megint annyira összetörte a lelkemet, hogy délutánonként legtöbbször feküdtem, fejemben meg kavarogtak a gondolatok. Egy ilyen alkalommal kiabálást hallottam:

– Krisztike, nagymama! – Felkeltem, és Sárika nővéremet, és Vas Bözsike

unokatestvéremet Petrikeresztúrból látom állni azt udvaron. Vasék, akik távoli rokonok voltak, ők fogadták be a családot. Csak azért fogadhatták be, mert Petrikeresztúr már nem volt határsáv. Hirtelen azt sem tudtam, álom-e vagy valóság. Elmesélték, beszktek a határsávba, hogy elmondják, nagymama legfiatalabb öccse, Jóska bácsi fogadta be a családot. Azt a boldogságot, amit akkor éreztem, kimondani nem lehet. Azonnal összekaptuk magunkat, és kigyalogoltunk Zágorhidára a buszhoz.

Amikor a keresztúri kanyarhoz értünk, megláttam édesanyámat Emil öcsémmel a karján, amint jön elénk a buszmegállóhoz. Hatalmasat sikoltottam: – Anyukám! – A sofőr ijedtében, mert nem tudta okát, hatalmasat fékezett, megszidott, mondván, milyen következményei lehetnek egy ilyen sikolynak. Nagymamám mentegetőzött: a két esztendeje kitelepített szülőket nem látta a kislány, ahogy a kisöccsét sem, aki a táborban született. A sofőr megállt, nem vitt bennünket a megállóig, engedte, hogy leszálljunk, hogy mihamarabb találkozhatnánk a családommal. Emberséges volt.

* * *

Krisztina, akiből mostanáig elemi erővel törtek elő az emlékek, most nagy lélegzetet vett, törölgeti szeme sarkát, csak azután folytatja:

– Most is, mint mindig, ha eszembe jut, nem, vagy csak alig tudom visszatartani a könnyeimet. Egyszerre az öröm és a bánat könnyeit. Anyukám magához ölelt, én beléje kapaszkodtam, nem is tudom mennyi ideig szorongattam. Aztán meg rögtön öcsémet, a pár hónapos, karon ülő babát akartam kézbe fogni. Szüleimnek először rendezniük kellett a mindennapi élethez szükséges körülményeket. Csak a következő tanév kezdésére tudtak magukhoz venni.

* * *

– Hogyan alakult a család élete az újraegyesítést követően?

– Marcalgergelyi lett életem következő állomása. Az ötödik osztályt itt kezdhettem. Édesapám egy állami gazdaságban kapott szakmájában állást. Újra gyakorolhatta a bognár mesterséget. Sok mindent megéltünk, mire a rádióból értesültünk, hogy a korlátozásokat feloldva, a volt kitelepítetteknek lehetőségük van hazamenni. Igen ám, de hova? Házunkat államosították. A helybeli rendőrös volt benne és a szövetkezet irodája. A melléképületben egy falubeli család lakott. Nagymamám azonnal kezébe vette a dolgok intézését. A családot a melléképületből elküldte, gondolván, hogy a kezdéshez a kis szoba és konyha elegendő. Különösebb probléma a továbbiakban sem adódott. A szövetkezet vezetője is szó nélkül keresett magának más irodát. A rendőr őrsparancsnok szintén emberségesen viselkedett. Mondta szüleimnek, ha költözik az őrs, előtte szól, ahogy ő a holmijait kezdi kipakolni, mi olyan ütemben pakoljuk be a sajátunkat. Garantálja, semmi bántódásunk nem lehet. Így is történt.

A nyolcadikat már Pákán jártam. De ez újabb fájdalommal járt. Az igazgató nem szívelt bennünket. Szemében megmaradtunk ellenséges elemnek. Áldásos közreműködésére egyik nagy álmom, hogy tanulhassak, az hiúsult meg. Akarva, akaratlan, már-már gyermekfejjel felnőttem.

Hát ez az én gyermekkorom, elveszett, elrabolt gyermekkorom története. Ma már azokra sem haragszom, akik megbántottak, megaláztak. Lélekben megbocsátottam nekik. Gyermekeimnek, unokáimnak felhőtlenül tudok örülni, az életnek is. De az

emlékektől szabadulni nem tudok, azok kitörölhetetlenül élnek bennem, s néha fájdalmasan rám törnek.

Margit

Soha nem gondolta volna, hogy vén fejjel, több évvel a későn megszerzett nyugdíjjogosultsága után kénytelen lesz önéletrajzot írni. Utoljára közel egy évtizede, az ötvenhatos forradalom – akkor hivatalosan ellenforradalomnak kellett nevezni – leverését követően kényszerült erre. Gyorsan összeszámolhatta volna, eddigi élete folyamán hányszor került sor erre a stílus és fogalmazás gyakorlatra. Mert idős, sokat megélt fejjel fogalmazási leckének tekintette stabil formai, de egyáltalán nem stabil tartalmi elemei miatt. Végül feladta. Akárhogyan erőltette emlékezetét, csak öt érdemit tudott összeszámlálni. Azokat a „dolgozatokat”, amelyeket munkahely keresésekor írt, nem számította be, mert valójában csak egy volt, de azt gondosan lemásolta öt-hat, lehet, talán tíz példányban is. Csak a külalakra kellett vigyázni, hogy már az íráskép is bizalmat gerjessen. Írógépe már régen nem volt, elveszett, amikor lakásukat a bombázások után a magukat oda befészkelő katonák feldúlták, majd később – feltételezhetően a helybeliek – kifosztották. Arra nem pazarolta az idejét, hogy összeszámolja, végül hányadik másolatnál nyert felvételt. Abban személyi adatain, végzettségén kívül csak az szerepelt, nem vett részt a háborúban, bár a németek kényszermunkára, nyugatra hurcolták, és hogy a haza felvirágoztatásának hasznos tagja szeretne lenni.

Biztos volt benne, hogy az első önéletrajzot még a század tízes éveiben, a felsőkereskedelmi iskolában írták vele – ahová még csak pár esztendeje vettek fel lányokat is –, amikor a közéleti írásfajták tartalmi és formai jellemzőit tanulták. Vastag betűs egyest, az akkor legjobb osztályzatot kapott rá. Ennek okán örömmel és magabiztosan írta nem sokkal később a másodikat és a harmadikat – magyar, illetve német nyelven – a megyei jogú város polgármesteri hivatala által meghirdetett titkársági előadói pályázata mellékleteként. Okkal volt magabiztos és bizakodó. Az állást neki ítélték oda.

A negyediket már reszkető gyomorral vetette papírra, amikor a nyugati fogságból hazatérve az igazoló bizottság előtt tisztáznia kellett, mikor, hogyan, miért került nyugatra, de főként azt bizonygatni, hogy nem volt az SS tagja, nyilas sem, s a felszabadító szovjet csapatok ellen sem Magyarországon, sem külföldön semmiféle harci cselekménynek nem volt részese. Erősen hangsúlyozta, nem önszántából ment nyugatra, elhurcolták, terelték, mint az állatokat, miközben dolgoztatták őket.

Ötvenhat decemberében részben ellenőrzésképpen, részben az új személyzeti dosszié összeállításához minden hasonló beosztásával írtak egyet, bizonyosságul, hogy részt kíván venni az ország szocialista építésében. Neki külön lecke volt megfogalmazni, s megfelelően kihangsúlyozni, a párttagságra egyelőre nem elég érett, életéveinek számát tekintve pedig már meghaladta a nyugdíjkorhatárt, csak a tíz év folyamatos munkaviszony hiánya miatt aktív dolgozó. Egyébként a zavargásokban – ki tudja, akkor, miért ezt a kifejezést használta – nem vett részt, munkáséletével bizonyította, érdemes a bizalomra. Ezért is emelték ki a fizikai állományból adminisztratív beosztásba.

És tessék, most, már közelebb a hetvenhez, mint a hatvanhoz, újra hozzáfoghat egy ilyen szelektív önvallomáshoz, gondosan ügyelve arra, milyen célból íródik. Mivel az

ügy halasztást nem tűrt, minden elvesztegetett perc ellene dolgozott volna, munkához látott. A bevezető mondat nem okozott különösebb gondot, mindig, minden időben megállta helyét, ám a folytatás fejtörést okozott:

Alulírott a századforduló évében születtem Z. megyei városban. Apám eredeti foglalkozása molnár segéd, nagyapám mellett dolgozott. Itt ismerkedett meg édesanyámmal. Születésem előtt nem sokkal lett a megyei fogház gondnoka őrmesteri rendfokozattal, mivel katonaidejét kiszolgálta, de érettségije nem lévén, tisztí kinevezésére sor nem kerülhetett.

Ez utóbbi közlést a fogház gondnoki beosztásáról emlékei szerint a leigazoló bizottság előtt többek tanácsára kihagyta, az ötvenhatosban sem szerepeltette. Esze ágában sem volt kitenni magát a feltételezésnek, hogy apjának a Tanácsköztársaság bukása után vöröskatonák őrzéséhez köze lett volna. Ki tudja, milyen retorzió áldozata lehetett volna, egyáltalán alkalmazták volna-e. A tisztviselői pályázathoz írt kétnyelvű variációban viszont egészen biztosan kiemelte, gondolván, az elbíráláskor az apa közszolga státusza is nyom a latban.

Ismét problémátlan szakaszhoz érkezett:

Anyám a kor szokásai szerint a háztartást vezette. Négyen voltunk testvérek. Két bátyám és egy húgom volt. Ma már csak húgom él.

Elemi iskoláimat szülővárosomban végeztem el, polgáriba is itt jártam, s amikor megnyílt a lehetősége, különbözeti vizsgával a felsőkereskedelmi iskolában folytattam tanulmányaimat. Dicséretes eredménnyel végeztem.

Első munkahelyem Z. város polgármesteri hivatalában, a város vezetőjének titkárságán volt. Fő feladatomban a polgármesteri levelezés lebonyolítása volt. Itt ismerkedtem meg későbbi férjemmel, a fényképész mesterrel, aki bejáratos volt a polgármesterhez, enyhe túlzással a baráti köréhez tartozott.

1922-ben kötöttünk házasságot. Férjem akkor önállósította magát, a szakmai, majd a művészeti életben is szépen haladt előre, egyre inkább a város közéletének központi személyiségévé vált, folyamatosan bővültek nemzetközi kapcsolatai is, így javaslatára munkaviszonyomat megszüntettem. Ebben szerepet játszott az is, hogy az első világháborúban szerzett sebesülése, a szibériai hadifogság egészségkárosító hatásai kezdtek jelentkezni. Egyre inkább életének szervezése, a műterem adminisztratív, a háztartás gyakorlati vezetése töltötte ki napjaimat. Később gyógyíttatásának szervezése, ápolása.

Itt megint megtorpant. A legutóbbi változatokban megszokta, hogy 1945 előtti munkaviszonyának megszüntetését magyarázgassa. Aktív „munkásélete” újramegkezdésekor a rendszer nem szerette sem a letűnt időkből megmaradt „otthon ülő úri nőket”, sem a közveszélyes munkakerülőket. A politikai átmenet idején a kettő közé gyakran egyenlőségjelet tettek, s ki-ki viselhetette a következményeket. Annak idején tudta azt is – s ennek megfelelően cselekedett –, hogy férje hadifogságának súlyos egészségügyi következményeiről jobb bölcsen hallgatni. Elég egy rosszindulatú olvasó, s a baráti szovjet nép elleni provokációnak magyarázza Szibéria emlegetését, arra való tekintet nélkül, hogy az még az első világháborúhoz kötődik. Nem kívánta senki orrára kötni, meg „nyugatos” lévén nem is volt ajánlatos azt feszegetni, hogy a cseléd, a

három-négy tanonc – akik közül kettőt később segédként is maga mellett tartott a mester – napi tevékenységének szervezése mennyi energiát kötött le. Mindezen túl, mert kiterjedt társadalmi életet éltek, a nyitott szalon napja szerdánként, ahova a város notabilitása, szellemi elitje rendre eljárt. Férje cserkészparancsnokságával járó elfoglaltságairól beszélni, arról, hogy a város később emblematikussá vált temploma építésének anyagi támogatója, szép album készítésével dokumentálója volt, majdnem egy halálos ítélettel lett volna azonos. Mindez azonban nem jelentette, hogy emlékeiben harminc-negyven év távlatából is ne elevenedtek volna meg.

Gondolatainak rendezését követően úgy döntött, amit már leírt, az úgy marad.

Nagy fordulatot jelentett az életemben férjem betegségének elhatalmasodása, majd halála 1941-ben. Gyermeink nem lévén, hogy családtagjaim közelében legyek, egy évvel később férjemet húgom és édesanyám után költöztem ide, a nyugati határszéli városba. A várost ért legkíméletlenebb bombatámadás után, amikor élelemért kimerészkedtem a belvárosba, a németek beteltek a rom- és tetemeltakarításra polgárokból összefogdosott brigádba. A front közeledtével sem engedtek el, különböző egységekhez beosztva Ausztria belsejéig vittek bennünket, közben tankcsapdákat, lövészárkokat ástunk, romokat takarítottunk el a felvonulási területeken. Embertelen körülmények között tartottak, mintha hadifoglyok vagy munkaszolgálatosok lettünk volna. Kufstein közelében estem fogságba, ahonnan 1946 késő őszén kerültem haza.

Nehéz szívvel írta le ezeket a sorokat. Soha nem vallotta be, hogy férje halála nem egzisztenciális összeomlást jelentette számára. A jól menő műhelyt özvegyi jogon fenntarthatta, jól ismert mesternek adta bérbe. Annak hozadékából kényelmesen élhetett volna. A lakásban, melynek minden zuga – a bútorok, a berendezési tárgyak, képek mind-mind imádott férjére emlékeztette, képtelen volt normális életet élni. Hiába keresték fel rendszeresen a régi barátok, vigasztalták, próbálták feledtetni a veszteséget, minden igyekezetük ellenkező hatást váltott ki, a hiányérzetet erősítették benne. Az élet vált számára lehetetlenné a városban. Ezért költözött férjemet húgához, akivel akkor már özvegy édesanyjuk is élt.

Újra és újra elolvasta a legutolsó bekezdést. Nem volt benne biztos, hogy ennyire részletezni kellene ausztriai kálváriáját. Rájött, a mentegetőző attitűdöt, hogy ártatlan, az elmúlt évek alatt akarata ellenére belenevelték. Kit érdekel ma, milyen kínokat élt át, milyen megaláztatásban volt része? – futott át az agyán. Arról viszont megbizonyosodhatott, hogy a németek általi elhurcolását a mai napig nem tudta feldolgozni. A romok, az emberi és állati tetemek, testfoszlányok, a vigasztalhatatlanul zokogó, letargikusan maguk elé meredő vagy csillapíthatatlanul őrző vesztesek, kárvallottak átélte látványa, a hideg, fűtetlen marhavagonokban, barakkokban, csűrökben töltött éjszakák, a hiányos táplálkozás, mint egy film, jelentek meg emlékeiben, frissességükből mit sem veszítve, meg nem kopva. Gondja, hogy rokonait értesíteni sem tudta, akkor, ott jelentéktelenné vált.

Rágyújtott egy cigarettára, a pillanatnyi kizökkenés az írás okozta definiálhatatlan érzésből, hangulatból ráébresztette, legnagyobb fájdalmának, férje elvesztésének mindössze egyetlen kurta mondatot szánt. Az első döbbenet után egy pillanatra ugyanaz az érzés kerítette hatalmába, ami nagy veszteségét követő első, a temetés előtti napokban nem egyszer futott át rajta: lehet, hogy a következő pillanatban nyitja az ajtót és belép, s az ajtórésben kutyája, Bobby tolakodik előre, csóválja farkát, s valami apró jutalom reményében csaholva rohangál gazdája és a ház úrnője között oda és vissza. Szégyenkezve nézett kezére, karikagyűrűjét kénytelen volt eladni, amíg álláshoz nem

jutott. Belevörösödött a felismerésbe, amikor szorult anyagi helyzetében erre kényszerült – az eszébe sem jutott, hogy a gyűrű belsejébe monogramjukat és eljegyzésük dátumát begravírozatták, s azt most valaki így viseli. Abban bízott, hogy az aranyműves valahogy eltüntette a vésetet, vagy beolvasztotta, s más ékszer készítéséhez használta fel.

Visszazökkenve a valóságba, azzal nyugtatta magát, fájdalma kizárólag magánügy, minden azzal kapcsolatos kitárulkozás felesleges, talán ízléstelen is lehet. Meg egyébként is kit érdekel? Kinek, mi köze hozzá? Hogyan is értené meg bárki, hogy bár édesanyja után hűgáékhoz költözött, a család nem enyhített magányán. A magány oka az elvesztett férj, akinek porladó teste is százhusz-százötven kilométer távolságban van. A sírhoz sem tud kimenni, bármikor, amikor lelke úgy kívánja, nem tehet virágot a díszes kővázába, nem mormolhat el egy imát, nem suttoghatja simogatás közben a cserkészliliomos márványtáblának, milyen kilátástalannak látja a jövőjét.

Alig érkezett meg új lakhelyére, az egyik városszéli temetőben, a dombok aljában, ahol a fenyőket már lombhullató fák váltják fel, megvásárolt egy sírhelyet. Felboltoztatta, mintha nyugodna valaki a hantok alatt, egy fémből készült puritán keresztet üttetett a halomba, férje nevével, születési és halálozási dátumával. Már a kihantolási és újratemetési engedélyt is megszerezte, ám a háború, nyugatra hurcolása keresztülhúzta a tervét, majd később, szinte teljes vagyonszerzése végérvényesen megghiúsította. Amikor az átélt traumáktól megkérgesedett lélekkel nyugatról hazatért, egy ideig még el-ellátogatott a sírhelyhez, rendben tartotta, mezei virágokkal ékesítette. Ugy érezte, nem sok értelme van az életének. Aztán megerősödött benne a felismerés: az élet egyszeri, megismételhetetlen, visszafordíthatatlan folyamat. Az embernek nincs más lehetősége, mint elviselni a reá mért sorscsapásokat, s tisztességben megélni azt az időt, ami rá kiszabott. Amikor már végképp elérhetetlennek tűnt számára az újratemetési terv, lassan a sírhelyet magára hagyta. A megváltási idő leteltével nem hosszabbította meg a szerződést. A keresztet a temetőgondnok eltüntette, eladta, valamit csinált vele, de arról az özvegyet nem értesítették. A sírhelyet eladták másnak.

A múlt ólomsúlyként ránehezedő emlékeitől mihamarabb szabadulni szeretett volna, ezért lendületesebb írásba fogott:

Hazakerülésemet követően rövidesen megkaptam a leigazolásról szóló határozatot. Családtagjaim felkutatása után végleg itt telepedtem le. Lakásgondom megoldásában sógorom ismét segítségemre sietett, befogadtak. Röviddel ezután férjem hagyatékát államosították. A bérleti díjtól elestem, egy darabig alkalmi munkákból tartottam el magam, végzettségemnek megfelelő munkát a „nyugatos” stigma miatt nem kaptam. – A „nyugatos stigma” kifejezést itt használta először!

1950-ben a város egyik textilüzemében végre alkalmaztak fizikai munkára. Fonodai takarítónőként kezdtem. 1953-ban kiemeltek, az üzemi szakszervezeti bizottság ügyviteli munkáját végeztem. E beosztásból mentem nyugdíjba.

– Emlékek, megint és mindig csak emlékek! – dohogott magában. Amikor már úgy érezte, megbékélt a sorsával, beletörődött a megváltoztathatatlanba, mindig közbejött valami, hogy felszínre kerüljenek, hogy a behegedtnek vélt sebek újra és újra felszakadjanak.

Annak idején keservesen élte meg férje hagyatékának államosítását. Kártérítésként az újonnan bevezetett pénzből száz forintot ajánlottak fel neki. Megalázónak tartotta, az összeget, a határozatot aláíró miniszternek címzett, meglehetősen kemény hangú levélben visszautasította. Semmit sem kapott. Amitől megfosztották, a szülővárosában

bérbe adott egykori lakásuknak, a fényképészműhelynek többé tájékára sem ment. Ha évenként egyszer az ötven százalékos szakszervezeti kedvezménnyel el is utazott a városba, hogy férje sírját meglátogassa, az ott élő rokonságból, ismerősök közül senkit meg nem keresett, s dolga végeztével a következő vonattal visszautazott. Még azon is gondolkodott, férjét exhumáltatja, s lakhelyén temetteti el újra. Már a sírhelyet is kinézte. Tervéből ekkor sem lett semmi.

Lakásgondjának megoldásában húga és sógora siettek segítségére, akiket a város frekventált zöldövezetében levő szolgálati villalakásukból a férfi „B”-listázása miatt kitétek ugyan, de helyette a családnak – nagy szerencséjükre – úgynevezett juttatott házat utaltak ki a kitelepítések miatt üresen maradt porták egyikéből. Annak árát évtizedeken keresztül, részletekben fizették ki a tanácsnak. A parányi udvarról megközelíthető manzárdszobát engedték át neki, megállapodásuk szerint átmeneti időre. Saját lakáshoz, akár csak néhány négyzetméteres zughoz nem sikerült jutnia. Hiába járt rendszeresen a lakáshivatal nyakára, adott be számtalan kérvényt. Mindig elmagyarázták neki, milyen kevés a számításba vehető lakás, hányan, miért várnak előtte a sorban, alaposabb indokkal.

Élete, akár édesanyjuké, szinte egybeolvadt a család mindennapjaival. Részes volt örömüknek, bánatuknak. Amíg a gyerekek kicsik voltak, az együttélés nem is okozott különösebb gondot. Felcseperedésük, felnőtté válásuk azonban már egyre inkább megoldhatatlan helyzetet teremtett.

E ponton már úgy érezte, nincs mit írnia. Ám a legnehezebbje még hátra volt. Meg kellett fogalmazni, milyen célból írta az önéletrajzot. S ez még az eddig elviseltnél is nagyobb súllyal nehezedett rá.

Jelen önéletrajzot soron kívüli szociális otthoni elhelyezésem kérelme mellékleteként írtam. Egyedülállóként önálló lakást sorozatos igénylés ellenére nem kaptam, ami volt, elvették, helyébe cserelakáshoz nem juttattak. Húgomék két szoba, konyhás, manzárdszobás lakásuk manzárdját bocsátották rendelkezésemre, másfél évtizede, ideiglenesen. Három gyermekük – két lány, egy fiú – közben felnőtt, a két szobán édesanyánkkal összesen hatan osztoznak. A három generáció, a felnőtt, illetve a felnőtt kor küszöbén álló három gyermek, a szülők, a nagymama és jómagam eltérő életritmus, a napi tennivalók eltérő jellege, a korból és a nemből fakadó igények, szükségletek már-már megoldhatatlan problémaként jelentkeznek. Vagyonom – személyes holmimat kivéve – nincs, szerény nyugdíjam albérleti lakás bérlésére nem nyújt lehetőséget.

– Végre letehetem ezt a nyomorult tollat! – morgott magában, s rágyújtott egy újabb cigarettára. Elcsigázva az emlékek hatásától, a megoldás keresés nyomasztó terhétől latolgatta, ha a biztató ígélet ellenére a soronkívüliséget nem biztosítják számára, milyen megoldás jöhet szóba számára.

* * *

Az idősek szociális otthonában mindenki tudta, hogy a tizenhetes szoba lakója az utolsó óráit éli. A folyosónak ezen a részen elhaladók igyekeztek a legkisebb zajt kelteni. Nem csoszogtak, papucsuk, cipőjük sarka nem kopogott a szürke, fekete cementlapokon. Néhányan lelassították lépéseiket, hogy a résnyire nyitva maradt ajtón

bekukucsálhassanak. A csupa csont meg ín, szikár idős hölgy mozdulatlanul feküdt félig felpolcolt párnáján, arca tökéletes nyugalmat sugárzott, félig nyitott szájjal, furcsa harakoló, szörcsögő hang kíséretében ritmustalanul lélegzett, mellkasa már szinte meg sem mozdult. Nem zihált, teste nem rángott.

Néhány héttel korábban még az otthon egyik kedvelt központi figurája volt. Öltözékét a korát kiemelő sötét tónus, igényes egyszerűség, tisztaság jellemezte. Személyét titkok, mendemondák, legendák lengték körül. A közel tíz év alatt – mióta beköltözött – látogatója alig néhányszor volt, azok is jobbára az első években keresték fel. Előéletéről soha nem nyilatkozott, egy-egy véletlenül a társak elé kerülő személyes tárgy, egy-egy elszólás, cselekvési, reagálási mód – összességében, ahogy élte mindennapjait – adott okot kinek-kinek valamiféle következtetés levonására. Többnyire tévesen. Ha faggatták, ki ő, honnan jött, mit tanult, mit csinált, legfeljebb annyit mondott.

– Nem mindegy? Ha kíváncsi rá – nem tegeződött senkivel –, egy proli! – Háta mögött, mert a kijelentés és a látvány, a napi tapasztalat sehogy sem illett össze, ezért „proli úriasszonynak” titulálták.

Gyönyörűen zongorázott a némi újrhangolásra már jó ideje megérett Bösendorferen. Társait sokszor szórakoztatta játékaival, ünnepekkor, de hétköznapokon is, amikor erre kedve szottyant. Nem csupán a huszadik század elejének divatos slágereit játszotta, de népdalokat, nótákat, sőt a kor nagy könnyűzenei versengése, a táncdalfesztiválok közismertté vált darabjait is. Valamikori kántortanító lakótársa még azt is megkockáztatta, abszolút hallása van, mert egy-egy dallam többszöri eléneklése, eldúdolója alapján már maga szerkesztette kíséretet, zenei aláfestést produkált.

Szellemi erőfeszítést igénylő társasjátékokban, kártyajátékokban – kivéve a tarokkot és a bridzset – alig akadt ellenfele. Kiválóan römizett, kanasztázott, snapszerezett, azok több variációját ismerte. Kaláberezett, ferblizett, huszonegyezett, no, nem pénzre, hanem gyufaszálra. Partnereinek szekrényében, nála meg főképp, gyufásdobozok seregét találták egy tűzvédelmi ellenőrzés során. Olyannyira szokatlan volt ez a vizsgálódók számára, hogy annak veszélyét egy tűz esetén még jegyzőkönyvbe is foglalták.

Szinte láncdohányos volt. Egy számtalan traumával túlélte kor emlékét hordozó *Terv* nevű – korábban *5 éves terv* – cigarettát kedvelt a saját töltésű füstszűrősök mellett. Ebből a különlegességből ritkán kínált meg bárkit, mondván: „Ezt én már egyszer elszívtam”. A tölteléként használt dohány az általa elszívott „koporsószegek” égett résztől megtisztított, kifejtett, kibontott, kiszárított csikkjei és a *Club* pipadohány apróra vágott, meghatározott keveréke volt, amit ő – nyilván valami múlthoz kötődő nosztalgia okán – kézi gyártmányú *Darling*nek titulált. Társai jobbára kénytelenek voltak megelégedni a füst különleges illatával.

Furcsa, önpusztító szokásától, az ébredés utáni rituálétól, minden orvosi tiltás ellenére sem volt hajlandó leszokni. Még az ágy szélén ülve elszívott egy cigarettát, majd megfőzte, megitta a presszókból fillérékért vásárolt, kifőzött zaccal felerősített cikóriakávéját a következő cigarettával. A menetrendszerűen fellépő gyomorégését egy kiskanál szódabikarbónával kúrálta. Mire a reggeli készítéséhez fogott volna hozzá, fejfájás kezdte gyötörni, ellenszerűen az intenzitás függvényében a kor sztárolt gyógyszeréből, a *Karil*ból egy fél vagy egy egész pirulát vett be egy harmadik szál cigaretta elpöfékelésének kíséretében. Alig fogyasztotta el reggelijét, már a negyedik szál füstölőnivalót szorongatta ujjai között. Magyarázhatta orvos, patikus, barát, rokon, a sorrend és a cigarettamennyiség az oka mindennek, változtatni kellene, hogy kínjaitól megszabaduljon, a berögződött szokást nem volt hajlandó feladni. Csupán az otthon napirendje miatt módosult később némiképpen. Pongyolája zsebében változatlanul ott

lapult a cigaretta, a gyufa, az olcsó, áruházi szódadibikarbóna és a *Karil*.

És most ott feküdt a tizenhetes szobában, megbékélve sorsával, a múlttal, az egész világgal. Nem mutatta jelét, hogy van még kapcsolata a külvilággal.

Az előző napok valamelyikén egyik ápolónő rendkívül diszkréten megkérdezte, mert hivatalosan nem tehetett volna, tiltották, ne hívjon-e hozzá papot.

– Én az Istennel már nagyon régen rendeztem közös dolgaikat. Az én hitem és kapcsolatam az Úrral nem igényli harmadik személy közvetítését. Ezen nem változtat a vég közeledte sem – reagált. Ha segíteni akar, ültessen fel, s a szekrényem aljában lévő dobozkat adja ide a kezem ügyébe. Nem kell, nem szabad kinyitni!

Csak az ápolónő távozása után nyitotta fel a dobozkat, lassú, szertartásos mozdulatokkal, egyenként vette ki az ott rejtőzködő tárgyakat. Legfelülről egy kartonlapra egymás mellé kasírozott két fotót. A bal oldali képen egy fiatal férfit, a jobb oldalin annak halotti arcát lehetett látni. Beesett, bordáig lesoványodott mellére szorította a képeket, egyenként megcsókolta, majd a doboz fedelébe illesztette a kartont, hogy folyamatosan a szeme előtt legyen. Ha kell, még párbeszédet is folytathasson azzal, akit ábrázol. Másodsorra egy eredeti színétől már régen megvált selyemszalaghoz nyúlt. A bizonytalan eredetű, földbarna, rozsdavörös foltokkal éktelenkedő, esküvői csokráról származó szalag simogatása, összezsavarása, szétbontása közben felidézte, hogyan ismerkedett meg férjével, miként éltek boldogan két évtizeden át, a férj fiatalkori haláláig. Átfutott agyán házasságuk minden öröme, kínja, legendás ragaszkodásuk egymáshoz, kiterjedt társadalmi kapcsolataik, lakhelyükön tényezőnek számító közéletti szerepvállalásaik. Közben egy finom, decens ezüst cigarettatárcára révedt tekintete. Egy férfi, egy nő nevét és egy dátumot gravírozattak bele, kitől, kinek és mikor. Eljegyzésükkor ajándékozta meg vele férjét.

Már ennyitől is erős fáradtságot érzett. Pihent egy keveset. A következő papírokat, ausztriai tartózkodásának angol és német nyelvű dokumentumait már nem volt sem ereje, sem kedve végiglapozni. Szomorúan állapította meg, furcsa elfogatása, nyugatra terelése egy romeltakarító század keretében maradéktalan nyomokat égetett testébe, lelkébe, elméjébe. Bővebben jószerivel soha, senkinek nem beszélt róla, szinte a családdal sem, s most magával viszi annak részleteit és minden terhét.

Az egyik, hogy szétbombázott lakóhelyén egy riadó végén keresztgyermekének indult tejért, kenyérért, amikor a németek többedmagával összefogdosták őket, s fegyverrel kényszerítették a romok, a tetemek eltakarítására. Nem is engedték el őket, menekülve a front elől erősítési munkákra magukkal vitték a csoportot. Bécsen túl voltak, amikor az oroszok barbárságával, a kommunista magyarok kíméletlenségével riogatva szélnek eresztették őket. Sodorta őket a vegyes civil, a német, magyar katonákból álló menekültáradat. Miután Kufstein körül fogságba került, majd 1946 késő őszen hazajutott, húga egykori, kifosztott lakásában, ahova a front közeledtével költözött szülővárosából, semmije nem maradt. A romhalmaz alól néhány, mások szemében haszontalan holmit szedett össze, esküvői csokra szalagját, fényképeket, férje sírjáról származó földet párja üveg borotvaecset tartójában.

Rendíthetetlen nyugalommal viselte a sors csapásait.

Nem csoda, ha élete akkori szakaszának cukorspárgával összekötött dokumentumait csak úgy visszatette. A többi fényképet még csak meg sem nézte. Az imakönyvet, amit első áldozása alkalmával kapott, néhány helyen fellapozta, elnézegette egy darabig a könyvjelzőként beletett szentképeket. Előkotorta a doboz alján levő lapot, a dobozba mindent visszapakolt, majd a tetejére tette, most már a rajta olvasható írással felfelé: „Kérem, elégetni! Az ezüst a megtalálót illeti!”

Halála után a takarítónők változó tüzetességgel vizsgálták át hátrahagyott holmiját,

így a doboz tartalmát is. Az idegen nyelvű papírokat át sem nézték. A magyar nyelvűeket vaskos titkok felfedésében reménykedve végigolvasták. Nagy részüket nem is értették igazán, így a munkaügyi dokumentumokat, a hatósági igazolásokat, különösen a belügyminiszter engedélyét, hogy jogfolytonosság okán változatlanul lehet állandó lakása, s tartózkodhat a határsávban. Kisebb fejtörést jelentett számukra, mi lehet a közeli ismerős disszidálásával kapcsolatos vizsgálati jegyzőkönyvek háttérében. A „proli úriasszony” titulus miatt szinte önigazoló felfedezést jelentett számukra, hogy fél évszázaddal korábban még a polgármester által aláírt kinevezési okiraton is „nagyságos kisasszony”, később, nyilván házasságkötése után „nagyságos asszony” megszólítás járt ki neki. Azon meg hosszan csámcsogtak, milyen kemény hangon utasította vissza elhunyt férje hagyatékának államosításáért felajánlott végkielégítést már a szocializmusban. A negyven-ötven évvel korábban egy különösen szép és harmonikus női arcról készített portré miatt majdnem összekaptak, lehetséges-e, hogy a megboldogult „tizenheteskéről” készítették. A dobozt visszazárva az „Égetésre!” feliratú daróczsákba dobták a szennyes, a fogkefe, a piperék, a műanyag fogmosó pohár, a fésű mellé. A kötelezően előírt értékesebb tárgyakra – karóra, vekker, zsebrádió, pénztárca néhány forinttal, gyöngyházból készített rózsafüzér – további eljárás végett leltárt vettek fel. Az intézmény vezetője jegyzőkönyvbe foglalta, hogy az ezüst cigarettatárca jogszerűen került a legidősebb takarítónő birtokába.

A temetésről a jogszabályok, az elhalttal kötött elhelyezési szerződés szerint a szociális otthon gondoskodott. Korábban adott nyilatkozat alapján haláláról nem is hűgát vagy keresztlányát, hanem egyik szomszédjukat értesítették, akire a hátramaradt tárgyak feletti rendelkezési jogot is átruházta. A kedvezményezett a rokonokat a temetés időpontját kivéve semmiről sem tájékoztatta. Amikor keresztlánya legalább néhány fénykép megszerzése érdekében megkereste a szociális otthont, mereven és ridegen elutasították, nincs rá jogosultsága, vele szemben semmiféle tájékoztatási kötelezettség nem áll fenn.

Minden az eltávozott végakarata szerint történt. Így lett az enyészete sorsának, férje életének számtalan dokumentuma.

Epilógus

A legtöbb elmondott vagy leírt történetnek, amit szerzők papírra vetnek, öregek otthon mesélnek az unokáknak, ismerősöknek, van reális magja, s vannak részei, melyek a szerző tapasztalataiból, fantáziájából eredeztethetők. Így van ez esetünkben is. A leírtak magja, sőt, annál is több, fájdalmasan igaz. Nem mindennapos, de egyes elemeiben mégis tipikus női sorsokat mutat be.

Ha valaki részben vagy egészben magára, sorstársára ismer, lehet a véletlen műve, de lehet valóságos alapja is. A nevek hol eredetiek, hol szándékosan a fantázia szülöttei. De nem is ez a fontos. A fontos, hogy akikre a történelem, a sors ilyen, vagy hasonló csapást, csapásokat mért, s mégis megőrizték emberségüket, tisztaságukat, azok előtt hajtsunk fejet, kálváriájukat okulásként, tanulságul soha el ne felejtjük.

ISSN 0866-4420

Felelős kiadó: B. Léránt Árpád

Felelős szerkesztő: Striker Judit

Badó Stúdió & Print Bt. – 2017

Felelős vezető: Badóné Szebeni Zsuzsanna

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
